

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Luka Zavadlav

Spreminjanje razrednosti postsocialističnih družb

Diplomsko delo

Ljubljana, 2010

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Luka Zavadlav

Mentor: red. prof. dr. Ivan Bernik

Spreminjanje razrednosti postsocialističnih družb

Diplomsko delo

Ljubljana, 2010

Zahvala gre mentorju red. prof. dr. Ivanu Berniku za vso pomoč in koristne nasvete pri nastajanju tega dela. Rad bi se zahvalil staršema, mami Stani in očetu Žarkotu, za vso podporo in potrpežljivost. Največja zahvala pa gre Aleksandri. Brez tebe teh vrstic ne bi bilo.

Spreminjanje razrednosti postsocialističnih družb

Transformacija družbenoekonomskega sistema, globalizacija ekonomije in spremembe globalnega kapitalizma predstavljajo vplivno celoto sprememb, ki posredno vplivajo tudi na spreminjanje razrednih odnosov in razredne strukture postsocialističnih družb. Delo je usmerjeno v preučevanje nekaterih sprememb razrednih odnosov in razredne strukture, do katerih je prišlo v postsocialističnem obdobju slovenske družbe. Spremembe v razrednosti in razrednih odnosih so preučene skozi prizmo neomarksistične teorije Erika O. Wrighta, na osnovi katere je poudarjena nujnost poznavanja odnosov izkoriščanja in oblasti, lastništva proizvodnih sredstev ter nadzora nad denarnim kapitalom, da bi lahko razumeli razredne odnose in razredno strukturo v katerikoli obliki družbenoekonomskega sistema. S podrobnejšo razredno analizo socializma in kapitalizma ter njuno primerjavo lahko ugotovimo poglobitve stratifikacijske mehanizme, ki predstavljajo osnovne gradnike vsakokratne razredne strukture. Namen dela je odpiranje razmisleka o še vedno potekajočih tranzicijskih spremembah, saj je obseg sprememb prevelik, da bi jih lahko zadovoljivo preučili na razpoložljivem prostoru. Poleg tega bi želel pokazati, da je neomarksistična analiza slovenske postsocialistične razrednosti analitično in znanstveno upravičena.

Ključne besede: družbeni razredi, razredna struktura, neomarksizem, postsocializem, Slovenija.

Changes in the class structure of postsocialist societies

Transformation of the socioeconomic system, globalization of the economy and changes in global capitalism represent a cluster of changes which has an indirect impact on changes in postsocialist class relations and class structure. Main focus of this paper is an analysis of changes which took part in the postsocialist period of Slovene society. These changes are investigated through Erik O. Wright's neomarkist theory. Emphasis of this theory are relations of exploitation and authority, ownership of the means of production and control over money capital which are central to our knowledge about class relations and class structure in any given socioeconomic system. With somewhat more precise analysis of socialism and capitalism it is possible to identify respectful stratification mechanisms, which represent the basis of class structures. Primary aim of this paper is to open a debate about the unfinished transitional changes and to show, that neomarkist analysis of postsocialist class situation in Slovenia is legitimate and insightful.

Key words: social classes, class structure, neomarkism, postsocialism, Slovenia.

Kazalo

1 Uvod.....	6
2 Družbena stratifikacija	Error! Bookmark not defined.
3 Družbeni razredi.....	8
3.1 Razredna struktura.....	11
3.2 Nekateri pristopi k preučevanju družbenih razredov	14
3.3 Neomarksistični pristop: Erik Olin Wright	16
4 Družbene spremembe.....	23
4.1 Prehajanje v postindustrijsko družbo	24
4.2 Fordizem in postfordizem	26
4.3 Ekonomska globalizacija.....	32
4.4 Spreminjanje slovenske družbe.....	34
4.4.1 Jugoslavija in SR Slovenija.....	34
4.4.2 Samostojna Slovenija	39
4.4.3 Pregled nekaterih empiričnih podatkov za Slovenijo.....	45
5 Zaključek.....	48
6 Literatura	50

1 Uvod

Pričujoče diplomsko delo je namenjeno obravnavi tematike družbenih razredov, razrednosti in razrednih odnosov, predvsem pa je posvečeno preučevanju spreminjanja razrednosti postsocialističnih družb. Obravnavana tematika se z vidika sociološke analize zdi zanimiva, saj odraža preplet političnih in ekonomskih sprememb, katerih posledice se nadalje kažejo znotraj razrednih odnosov in razrednih struktur. Spremembe, kot so padec socialističnih sistemov, globalizacija ekonomije in spreminjanje nekaterih aspektov kapitalizma, se tako odražajo na ravni razrednih struktur.

Razredna analiza je zasnovana z vidika neomarksistične teorije E. O. Wrighta, zato je poudarek na lastništvu proizvodnih sredstev, odnosih eksploatacije in oblasti ter nadzoru nad denarnim in fizičnim kapitalom. Raziskovalno vprašanje, na katerem je zasnovano delo, je torej identifikacija nekaterih sprememb v razrednosti postsocialističnih družb, natančneje sprememb v razrednosti postsocialistične slovenske družbe. Obenem pa je treba poudariti, da je obseg sprememb in procesov preširok, da bi ga lahko zadovoljivo preučili na skopo odmerjenem prostoru, zato je delo v prvi vrsti namenjeno odpiranju razmisleka o tej tematiki. Poleg tega bi rad pokazal, da je preučevanje sprememb skozi neomarksistično teorijo analitično upravičeno in smiselno početje, ki bi v razširjenem obsegu utegnilo obroditi določene spoznavne sadove. Skozi delo želim pokazati, da je mogoče z ustrezno aplikacijo Wrightove teorije zaznati pomembne spremembe, ki izhajajo iz spremembe družbenoekonomskega sistema. K temu so dodani tudi empirični podatki, iz katerih prav tako lahko ugotovimo tok sprememb, ki potekajo v družbi.

Da bi lahko ugotovili spremembe v postsocialistični razrednosti, so podrobneje preučeni razredni odnosi in razredna struktura socialistične Jugoslavije in Slovenije ter odnosi in struktura kapitalistične Slovenije. Poleg tega so nekoliko podrobneje preučene tudi spremembe kapitalističnega sistema, kot so prehajanje v postindustrijsko družbo, post - fordistična organizacija proizvodnje in ekonomska globalizacija. Prvi sklop dela se tako nanaša na teorijo družbenih razredov, drugi pa na teorijo družbenih sprememb.

2 Družbena stratifikacija

Sociološko analizo družbene stratifikacije in družbenih razredov vodi implicitno spoznanje, da so družbe v svojem temelju hierarhične, z drugimi besedami, da v njih obstaja strukturna oziroma sistemska neenakost. Za opisovanje in analiziranje hierarhične ureditve družb se znotraj sociološke agore uporablja dobro znane termine, kot so družbena stratifikacija, družbeni razredi ipd. Kljub temu je zavoljo natančnosti in boljšega razumevanja smiselno osvetliti osrednje pojme, ki se uporabljajo za opisovanje in definiranje obravnavane tematike.

»Družbena stratifikacija je različno rangiranje in obravnava posameznikov kot superiorne ali inferiorne glede na druge v 'vrednostnem' smislu« (Parsons v Best 2005, 24). Iz te misli je razvidno, da je družbena stratifikacija mehanizem, na podlagi katerega se posamezniki uvrščajo na višje ali nižje položaje v hierarhični družbeni strukturi. Vprašanje, ki se na tem mestu zastavi samo, je, kako ta mehanizem deluje. Odgovor ponuja David B. Grusky, ki družbeno stratifikacijo razume kot sistem. Izraz stratifikacijski sistem se nanaša na spekter družbenih institucij, ki proizvajajo neenakosti. Ključne komponente tovrstnih sistemov so (1) institucionalni procesi, ki definirajo določene tipe dobrin kot vredne in zaželene, (2) pravila alokacije, prek katerih se te dobrine distribuirajo med različne pozicije ali poklice znotraj delitve dela in (3) mehanizmi mobilnosti, ki povezujejo posameznike in poklice in tako ustvarjajo neenako kontrolo nad zaželenimi sredstvi oziroma dobrinami (Grusky 2001, 3).

Na podlagi navedenega se lahko strinjamo z Rosemary Crompton (2008, 8): »Družbena stratifikacija opisuje hierarhično ureditev družbenih odnosov in je splošni izraz za opis *sistemskih struktur neenakosti*« (poudarek L.Z.). Hierarhično pozicioniranje znotraj družbene ureditve tako na makro kot tudi na mezo in mikro ravneh je vseobsegajoče. Nanaša se lahko na številne različne dimenzije, tako materialne kot kulturne. Tako je pozicioniranje znotraj stratifikacijske ureditve rezultat velikega števila dejavnikov, kot so obseg družbenega pripoznanja (status/ugled), spol, starost, etnična pripadnost, dohodek in obseg materialnih sredstev, verska pripadnost itd. (Crompton 2008, 8). Družbeno stratifikacijo lahko torej opredelimo kot sistem, ki na podlagi neenakega dostopa do cenjenih in zaželenih dobrin razvršča posameznike na višje in nižje položaje v hierarhični družbeni strukturi ter tako producira in reproducira strukturno neenakost.

3 Družbeni razredi

V prejšnjem poglavju smo natančneje opredelili pojem družbene stratifikacije, vendar pa je treba nekoliko bolj pojasniti tudi pojem družbenih razredov. Ta je ožji od družbene stratifikacije, saj se v sociološki teoriji v veliki meri nanaša na materialne neenakosti (Crompton 2008). Pojem družbeni razred je v družbene vede prvi vpeljal Karl Marx (2001, 91). V njegovi analizi družbe je razred povsem ekonomska kategorija, precej podobno pa je še danes, saj razred v sociološki teoriji ostaja osrednja socio-ekonomska kategorija. Čeprav ima termin razred številne pomene, lahko v grobem razlikujemo tri različne koncepte, ki jih razred označuje:

- razred kot prestiž, status, kultura ali življenjski stil;
- razred kot strukturirana družbena in ekonomska neenakost (ta se nanaša na posedovanje ekonomskih sredstev in družbene moči);
- razredi kot potencialni ali dejanski družbeni in politični akterji (Crompton 2008, 15).

V tej razpravi o družbenih razredih nas najbolj zanima opredelitev razredov, kot je navedena v drugi točki. Predvsem je pozornost namenjena družbenim razredom kot posameznim segmentom prebivalstva glede na socio-ekonomske karakteristike, v nekoliko manjši meri pa tudi glede na socio-kulturne. Vendar ne velja prehitovati stvari. Naj zato nekaj pozornosti namenimo še kristaliziranju razumevanja pojma, o katerem teče beseda. V znani sociološko-antropološki študiji Yankee City je W. Lloyd Warner (v Crompton 2008, 95) družbene razrede opredelil kot:

Z družbenimi razredi sta mišljena dva ali več redov ljudi, za katere se verjame, da zasedajo, in so obenem s strani prebivalcev soseske rangirani na družbeno superiorne ali inferiorne položaje. Pripadniki razreda se nagibajo k poročanju znotraj lastnega reda, čeprav vrednote družbe dopuščajo poroke navzgor in navzdol. Razredni sistem skrbi, da so otroci rojeni v status svojih staršev. Razredna družba distribuira pravice in privilegije, dolžnosti in obljube neenako med inferiorne in superiorne stopnje.

V navedenem citatu se sicer zamegljuje ločnica med razredom kot socio-ekonomskim pojmom in statusom kot bolj socio-kulturnim pojmom. Ob tem velja poudariti, da je med razredom in statusom mogoče ločevati zgolj na abstraktni, teoretični ravni, pa tudi v strogo teoretskem smislu je to dokaj vprašljivo početje. Če takšne in podobne pomisleke pustimo ob strani, nas zgornji citat napeljuje k misli, da je razred segment prebivalstva/družbe, sestavljen iz posameznikov s podobnimi socio-ekonomskimi in socio-kulturnimi karakteristikami, ter da

posamezni razred zaseda določeno mesto v hierarhični družbeni strukturi. Na izpeljani sklep nas napoti prvi del citata – da torej v družbi obstaja hierarhična ureditev položajev in da so pripadniki posameznega razreda nagnjeni k nekakšni »razredni endogamiji« – potem razred tvori vsota podobnih posameznikov, položaj razreda v hierarhiji pa vsota razrednih položajev njegovih pripadnikov. Posebej dragoceno opažanje vsebujeta zadnji povedi citata. Razredni sistem reproducira razredne položaje, obenem pa skrbi tudi za reprodukcijo strukturne neenakosti.

Izčrpno analizo družbenih razredov je opravil Max Weber. Zanj je družbeni razred za razliko od statusnih skupin izrazito ekonomski pojem. Po njegovem prepričanju lahko govorimo o razredu, ko (1) ima veliko število ljudi skupno specifično kavzalno komponento njihovih življenjskih možnosti in je (2) ta komponenta izražena ekskluzivno z ekonomskimi interesi v obliki posedovanja dobrin in priložnosti za dohodek ter (3) je izražena pod pogoji blaga ali trgov dela (Weber 2001, 133). Te točke se nanašajo na razredno situacijo, ki jo je mogoče opisati tudi kot tipično priložnost za oskrbo z dobrinami, življenjskimi pogoji in izkustvi v osebem življenju in kjer je ta priložnost določena s količino in vrsto moči (ali odsotnostjo le-te) za zagotovitev menjave dobrin ali spretnosti za pridobivanje dohodka v dani ekonomski ureditvi. Pojem razred se nanaša na katerokoli skupino ljudi z enakim razrednim položajem (Weber 2001, 133).

Jedro Webrove razredne analize predstavlja razredni položaj posameznika. Na podlagi ugotovljenega razrednega položaja lahko potemtakem posameznika uvrstimo v posamezni družbeni razred. Razredni položaj se ugotavlja skozi ekonomski položaj posameznika, na tega pa močno vpliva ekonomska ureditev opazovane družbe. Glede na razmišljanje ekonomskih sociologov (Polanyi, Granovetter) je ekonomska ureditev umeščena v širši družbeni in kulturni kontekst. Tako lahko sklepamo, da se strukturne družbene neenakosti reproducirajo tudi skozi ekonomski podsistem, to pa je dejavnik, ki lahko izrazito vpliva na posameznikov razredni položaj. In čeravno ta dejavnik močno vpliva na življenjske možnosti posameznika, to ne spreminja ugotovitve, da lahko razred opredelimo kot vsoto posameznikov z enakim ali podobnim razrednim položajem.

Podoben pogled na družbene razrede predstavlja tudi razmišljanje Davida Lockwooda (v Crompton 2008, 37). Enako kot pri Webru lahko izluščimo osredinjenost njegove analize okrog razrednega položaja posameznika. Meni, da razredni položaj posameznika sestavljajo tri komponente: (1) »tržni položaj« posameznika – ekonomski položaj v ozkem smislu,

sestavljeno iz vira in obsega dohodka ter stopnje varnosti zaposlitve in možnosti zaposlitvene mobilnosti navzgor; (2) »delovni položaj« – niz družbenih odnosov, v katerih je posameznik udeležen pri delu v kontekstu njegovega položaja znotraj (družbene) delitve dela in (3) »statusni položaj« – položaj posameznika znotraj hierarhije prestiža v družbi kot celoti. Čeprav je Lockwood enako kot Weber poudarjal pomen identifikacije razrednega položaja posameznika kot osrednji element analize družbenih razredov, pa zanj razred oziroma razredni položaj ni zgolj ekonomska kategorija. Zanj je razredni položaj širši pojem, ki vključuje tudi družbeni status kot eno od determinant razrednega položaja. Pri tem se precej razlikuje od Webra, saj je slednji ločeval razrede od statusnih skupin. Navzlic temu, da je Lockwoodov pojem razrednega položaja širši kot tisti Maxa Webra, lahko še vedno opredelimo družbeni razred kot vsoto posameznikov z enakim razrednim položajem.

Tudi za Pierra Bourdieuja predstavlja razred bolj celosten pojem, ne zgolj ekonomski. Po njegovem prepričanju je razred katerakoli skupina posameznikov, ki si delijo podobne pogoje eksistence ter tendence ali dispozicije (Bourdieu in Passeron v Nesbit 2006, 174). Prav toliko pomembno, kot je položaj posameznika v ekonomski ureditvi, je tudi posedovanje različnih oblik kapitala – ekonomskega, kulturnega, socialnega in simboličnega – ki lahko tvorijo različne konstelacije v različnih družbah. Bourdieujev koncept razreda vzame v obzir tudi druge stratifikacijske dejavnike, kot so spol, rasa, etnična pripadnost, kraj bivanja in starost. Po njegovem pojmovanju razredne strukture niso predhodno determinirane ali vsiljene od zunaj, temveč se reproducirajo bolj subtilno. Npr.: ljudje s podobnimi dispozicijami lahko diskriminirajo (pogosto nezavedno) posameznike z drugačnimi življenjskimi stili ali osebnostnimi karakteristikami (Nesbit 2006, 174–175). Bourdieujev pogled je holistično naravnano, saj zapopade celoto razlik in neenakosti, ki prispevajo k formiranju razrednega položaja. Novum njegove analize so različne oblike neekonomskega kapitala. Čeprav temu nihče ne odreka teoretske prodornosti in utemeljenosti (prej nasprotno), se pojavljajo težave v zvezi z empirično preverljivostjo in merjenjem.

Nekoliko drugače je o konceptu razredov in razrednosti razmišljal Gregor Tomc. Po njegovem prepričanju stopi v modernih družbah v ospredje razrednost (prevlada motivov ekonomske koristi posameznikov s podobnim položajem na trgu), ne pa razred (družbena skupina z določenimi ekonomskimi interesi) (Tomc 1991, 120). Meni, da je razrednost v ozadju vsega družbenega življenja v modernih družbah, vendar to ne pomeni nujno, da obstajajo vladajoči in podrejeni razredi, temveč naj bi obstajali zgolj odnosi razredne subordinacije in superordinacije. Ureditve, utemeljene na religioznih normah, značilno za

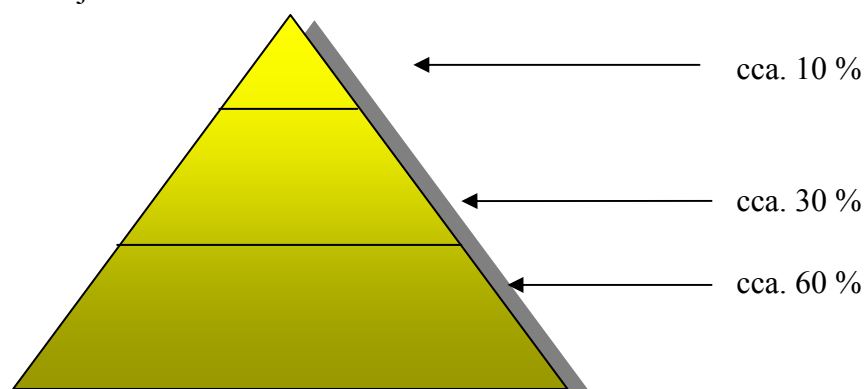
tradicionalne družbe, naj bi zamenjala hegemonija razrednosti. Razlika je ključnega pomena, saj dominacija razrednosti posameznika osvobaja vseh pripisanih vezi in mu tako omogoči, da se prepusti zasledovanju svojih ekonomskih interesov. Ta točka predstavlja ključno socialno inovacijo kapitalizma, saj se država odpove uresničevanju končnega, substantivnega cilja, posameznik pa se postopoma osvobaja spon socialnega. Od tod izvirajo nekatere težave sodobnega posameznika, kot so alienacija, izolacija, asocialnost ipd. (Tomc 1991, 120).

3.1 Razredna struktura

Pričujoče podpoglavje nekoliko odstopa od miselne linije samega dela, saj je utemeljeno na stopenjskem razumevanju družbenih razredov, medtem ko je celotno delo zasnovano na odnosnem razumevanju pojavnosti (razlika je natančneje pojasnjena v naslednjem podpoglavju). Podpoglavje je temu navkljub vključeno v delo zaradi implicitne povezanosti z nadaljnjo analizo. Zavoljo boljšega razumevanja menim, da je razredno strukturo in posamezne razrede treba nekoliko natančneje opisati.

Eden od možnih načinov opisovanja razredne strukture dane družbe je z uporabo fizičnih oziroma geometrijskih oblik. Geometrijska oblika prikazuje relativne deleže posameznikov v dani družbi, ki posedujejo neko cenjeno stvar, kot je npr. denar ali izobrazba. Najpogostejši geometrijski obliki, ki se uporabljata za orisovanje razrednih struktur, sta piramida in diamant/štirikotnik.

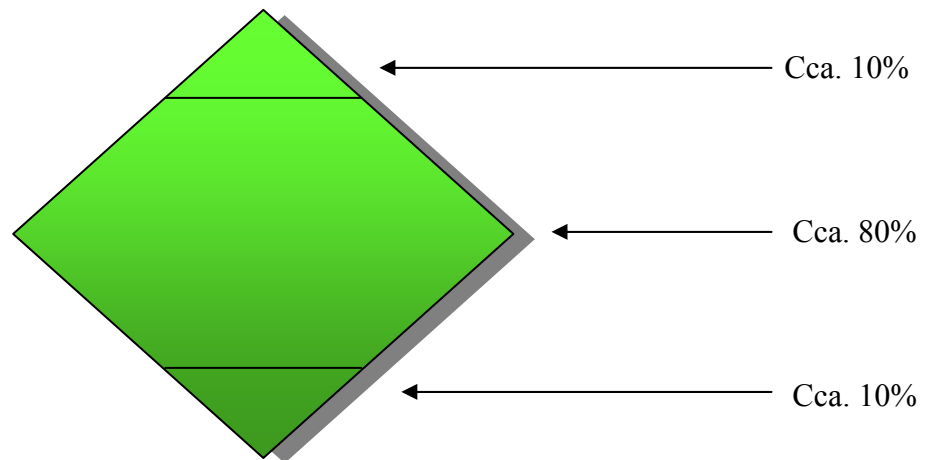
Slika 3.1: Piramida, ki orisuje razredne strukture

Vir: Perucci in Wysong (1999, 19).

Piramida ilustrira razredno strukturo, v kateri ima majhen odstotek ljudi zelo velik delež cenjene dobrine, nekoliko večji odstotek ljudi ima nekaj manjši delež cenjene dobrine, velika večina ljudi pa poseduje najmanjši delež te dobrine (Perucci in Wysong 1999, 19).

Slika 3.2: Diamant, ki orisuje razredne strukture

Vir: Perucci in Wysong (1999, 19).

Diamant oziroma poševni štirikotnik predstavlja precej drugačno sliko načina distribucije cenjenih dobrin znotraj dane družbe. Diamantna razredna struktura nam prikazuje družbo, v kateri ima majhen odstotek ljudi zelo velik delež cenjene dobrine, drug majhen odstotek populacije z najmanjšim deležem cenjene dobrine se nahaja na dnu strukture, velika večina populacije s povprečnim deležem cenjene dobrine pa je umeščena med obe manjšini (Perucci in Wysong 1999, 19).

V obeh opisanih razrednih strukturah je mogoče posameznike uvrstiti v višji/e, srednji/e ali nižji/e razred/e. Piramidna razredna struktura predstavlja družbo, v kateri večina posameznikov pripada nižjemu razredu, medtem ko diamantna razredna struktura predstavlja družbo, v kateri večina populacije pripada srednjemu razredu (Perucci in Wysong 1999, 20).

Sedaj ko smo identificirali različne (grafične) oblike razredne strukture, lahko na kratko opišemo tudi posamezne dele, tj. razrede. Po mnenju Anthonyja Giddensa (v Edgell 1993, 53) obstajajo trije glavni izvori razredne moči: posedovanje lastnine, kvalifikacij ali fizične delovne sile – na posedovanju določene količine navedenih atributov je utemeljena trodelnost razredne strukture. Tako ločimo dominantni/zgornji razred, katerega determinanta je posedovanje lastnine, vmesni/srednji razred je določen s posedovanjem ustreznih kvalifikacij (formalna izobrazba) in delavski/nižji razred, utemeljen s fizično delovno silo.

Verjetno je odveč poudarek, da je opisana delitev ideal-tipska, saj je razredna dejanskost vse bolj heterogena in fragmentirana. Kljub temu to v ničemer ne zmanjšuje teže in analitične

utemeljenosti Giddensove konceptualizacije trodelnosti razredne strukture. Naj na kratko opredelimo posamezne razrede.

Kapitalistični/dominantni/višji razred lahko definiramo kot ekonomsko dominanten razred, katerega prednosti izvirajo iz lastništva in kontrole zasebne lastnine, in kot razred, ki ima različne ali nasprotno interese glede na interese drugih razredov (Scott v Edgell 1993, 59). Po mnenju Scotta je dominantni ekonomski razred obenem tudi dominantni politični razred, torej izvaja državno oblast. »Kapitalistični razred formira vladajoči razred, ko je njegova ekonomska dominantnost vzdrževana z delovanjem države in ko je sam ali skozi širši blok (družbene/politične) moči disproporcionalno zastopan v eliti moči, ki vodi in nadzira državni aparat« (Scott v Edgell 1993, 60). Dominantni razred lahko v grobem razdelimo na ekonomsko, politično in menedžersko elito, kjer pa so vloge posameznikov lahko tudi podvojene ali potrojene.

V toku dvajsetega stoletja so se razredni položaji v sredini razrednih struktur sodobnih kapitalističnih družb razširili in fragmentirali veliko bolj kot položaji na vrhu ali dnu (Abercombie in Urry v Edgell 1993, 62). Zaradi tega je nastalo zgodovinsko in teoretsko ločevanje med »starimi«, lastniškimi in »novimi«, nelastniškimi srednjimi razredi (Mills v Edgell 1993, 62). Drugačno poimenovanje »starega« srednjega razreda predstavlja »mala« ali »drobna« buržoazija, za »novi« srednji razred pa »beli ovratniki« ali nemanualni razredi. »Stari« srednji razred vključuje samozaposlene z ali brez zaposlenih, »novi« pa vključuje vse od »beloovratniških« delavcev z majhno avtoriteto do visoko izobraženih profesionalcev. »Stari«, podjetniški srednji razred se od »novega« razlikuje v tem, da je lastnik proizvodnih sredstev, s katerimi dela in da včasih zaposluje druge, povečini sorodnike (Edgell 1993, 63). Skupna značilnost pripadnikov »novega« srednjega razreda je, da svoje sposobnosti prodajajo na trgu dela.

Podrejene razrede se tako pogovorno kot tudi strokovno najpogosteje označuje kot delavski razred, operacionaliziran v pojmu manualno delo (Edgell 1993, 73). Delavski razred glede na kvalificiranost posameznikov sestavljajo kvalificirani, polkvalificirani in nekvalificirani delavci, ki opravljajo fizično, povečini rutinsko delo.

Poleg naštetih (skupin) razredov pa so številni sociologi identificirali sloj na samem dnu družbene strukture, ki so ga poimenovali »underclass« (podrazred?; razredno dno?). Gre za najrevnejši segment prebivalstva. Revščina naj bi izhajala iz trajne ali neredne ekonomske

neaktivnosti, med tozadevnimi posamezniki pa naj bi se po prepričanju nekaterih sociologov izoblikovala »kultura revščine« oziroma ekonomske deprivacije (Edgell 1993, 78).

3.2 Nekateri pristopi k preučevanju družbenih razredov

Sedaj ko smo nekoliko osvetlili osrednje pojme razredne analize, lahko namenimo nekaj več pozornosti različnim pristopom k preučevanju družbenih razredov. Nekakšna zakonitost, ki je lastna družbenim vedam in posebej sociologiji, je paradigmatska in teoretska pluralnost. Tako je tudi v primeru preučevanja družbenih razredov, kjer različne tradicije oziroma šole prispevajo vsaka svoj lasten pogled na obravnavano tematiko.

Izhodiščno dihotomijo pri preučevanju družbenih razredov predstavlja ločevanje med t. i. produkcijskim modelom in t. i. funkcionalističnim modelom.

- **Produkcijski model** predstavlja enodimenzionalen pristop, katerega jedro so položaji posameznikov v proizvodnem procesu (in njihovo posedovanje ekonomskih sredstev). Ta pristop vidi razredno strukturo organizirano okrog odnosov posameznikov glede na proizvodna sredstva; posamezniki so lahko lastniki proizvodnih sredstev (tovarne, pisarne, trgovine, nepremičnine, namenjene oddajanju, obrti, itd.) ali nelastniki – delavci (Perucci in Wysong 1999, 6). Pristop izhaja iz miselne tradicije Karla Marxa. Ta model vidi razredno strukturo ostro razdeljeno glede na ekonomske neenakosti, ki odsevajo položaje posameznikov v proizvodnem procesu. V tem modelu/ih so razredi tipično označeni kot lastniki, menedžerji, mali delodajalci, delavci in revni oziroma podrazred (?) (ang. underclass) (Perucci in Wysong 1999, 7).
- **Funkcionalistični model** je bil deloma navdihnjen s prepričanjem Maxa Webra, da je družbena stratifikacija kompleksen, multidimenzionalen fenomen, ki se ga ne da razumeti na temelju enega dejavnika. Za razliko od produkcijskega modela, v katerem je lastništvo (ali njegova odsotnost) elementarni dejavnik tvorjenja razredne strukture, funkcionalistični model vidi sloje/razrede kot entitete, organizirane glede na variacije v stopnjah prestiža. Stopnje prestiža naj bi odsevale kombinacijo različnih pozitivnih lastnosti, ki jih imajo posamezniki (Perucci in Wysong 1999, 7).

Opisana pristopa k preučevanju razredne strukture se torej bistveno razlikujeta glede na konstitutivni element razrednosti. Tako imamo na eni strani strukturne ekonomske neenakosti (dihotomija lastniki/nelastniki proizvajalnih sredstev) in poudarjeno

enodimenzionalnost obravnavanega pojava, na drugi strani pa razrede in razrednost kot posledico razlik v stopnjah prestiža/statusa posameznika, ki se oblikujejo kot vsota ali presek več dimenzij. Prvi pristop je izrazito socio-ekonomski, drugi pa nekoliko bolj vrednotno-kulturni oziroma socio-kulturni, čeprav v manjši meri vsebuje tudi ekonomsko komponento.

Ko govorimo o različnih vrstah razrednih shem, nam lahko izhodišče predstavlja ločevanje na *stopenjske* (ang. *gradational*) in *odnosne* (ang. *relational*) razredne sheme. Navedeno dihotomijo je v današnjo obliko razvil Erik Olin Wright, samo idejo pa je prevzel od Ossowskega. Stopenjske sheme predstavljajo klasificiranje družbenih akterjev, ki temelji na ordinalnih lestvicah ali kontinuumih, ki merijo rezultate distribucije, kot so razlike v dohodkih. Npr. izraz »srednji razred« se običajno nanaša na člane gospodinjstev, katerih dohodki dosegajo okvirno mediano na lestvici dohodkovne distribucije v dani družbi (Wright v Tsatsanis 2009, 204). Stopenjske razredne sheme, kot so statusne ali dohodkovne hierarhije, zgolj opisujejo, vendar ne razlagajo. Stopenjske razlike so tako *rezultat* razrednih odnosov (Ossowski v Crompton 2008, 56). Odnosne sheme pa niso osredotočene zgolj na količino sredstev, dodeljenih posamezniku skozi proizvodni proces, temveč tudi na mehanizme, skozi katere posamezniki pridobivajo ta sredstva (Wright v Tsatsanis 2009, 204). Odnosne sheme so bile zatorej razvite z namenom, da bi ujele globlje ločnice in konflikte, povezane z razredi v kapitalističnih industrijskih družbah (Crompton 2008, 69).

Sedaj ko bolj poznamo osrednje razlikovanje med konceptualnimi (razrednimi) shemami, lahko navedemo najpomembnejše oblike shem razredne analize. Prva je stopenjska, druga odnosna, tretja pa predstavlja kombinacijo obeh.

- **Zaposlitvene (razredne) sheme** so organizirane izključno okrog tehničnih odnosov v proizvodnji. Posledično dajejo primat razločevanju med manualnim in nemanualnim delom, kar je poznano kot ločevanje med »modrimi« in »belimi« ovratniki v sociologiji dela oziroma ločevanje med delavskim in srednjim razredom v sociologiji stratifikacije. »Čiste« zaposlitvene sheme so nadalje (ideal-tipsko) razdeljene glede na variacije v stopnjah spretnosti ali statusa znotraj osrednjih kategorij. Zaposlitvene razredne sheme so stopenjske in tako poudarjajo konsenzualno, fragmentirano in odprto naravo razrednih struktur. Poglavitne omejitve zaposlitvenih shem se nanašajo ravno na dihotomijo manualno/nemanualno predvsem zaradi dejstva, da le-ta ne uspe zaznati centralnosti lastništva (proizvajalnih) sredstev (Edgell 1993, 43).

- **Družbene (razredne) sheme** so organizirane zgolj glede na družbene odnose v proizvodnem procesu in se tako osredotočajo na ločnico lastniki/nelastniki. Tovrstne sheme so odnosne in posledično poudarjajo konfliktno, polarizirano in zaprto naravo razrednih struktur. Splošni argument na račun odnosnih konceptualizacij in shem je, da jih ni enostavno spremeniti v hierarhijo (Edgell 1993, 44). Vendar pa je glede na praktično in ideološko pomembnost zasebne lastnine v kapitalističnih družbah mogoče reči, da so lastniški razredi na višjih položajih kot nelastniški razredi (Edgell in Duke v Edgell 1993, 45). Tovrstne sheme imajo nekatere prednosti. Najvidnejša je mogoče ta, da dajejo poudarek ekonomski in politični teži kapitalističnega razreda in njegovem odnosu do nekapitalističnih razredov, čeprav je (naj)višji razred zelo majhen in ga je zato težko zaznati v empiričnem raziskovanju. Odnosna dimenzija jim zagotavlja določeno dinamičnost, ki je ključnega pomena za zaznavo in razlago neenakosti vključno z vlogo družbenih formacij v distribuciji sredstev in družbene moči (Edgell 1993, 45).
- **»Mešane« (razredne) sheme** združujejo zaposlitvene in družbene razrede in odpirajo vprašanje, do katere mere je mogoče združiti stopenjske in odnosne konceptualizacije v enoten model. Koncept zaposlitvenega razreda predvideva skupne vrednote, koncept družbenega razreda pa konflikt interesov. In čeprav »mešane« sheme kombinirajo oba koncepta, navsezadnje dajejo poudarek enemu ali drugemu. Takšne sheme so pogosto trodelne, saj je mogoče različne kategorije združiti v tri glavne razredne grupacije: kapitalistični razred, vmesne razrede in delavske razrede (Goldthorpe v Edgell 1993, 46). Razredne strukture odražajo skupne vrednote in navzkrižje interesov. Iz tega dejstva izhaja potreba po razredni shemi, ki vključuje obe dimenziji sodobne družbene strukture (Edgell 1993, 46).

3.3 Neomarksistični pristop: Erik Olin Wright

Wrightova koncepcija razredov in njegova razredna shema sta utemeljeni na odnosnem razumevanju pojma razreda. Širok spekter različnih odnosov lahko predstavlja odnosni temelj razredov: oblastni odnosi, zaposlitveni odnosi, tržni odnosi, družbeni odnosi proizvodnje itd. (Wright 1979, 8).

Wright razume razrede kot skupek treh različnih vrst odnosov:

1. Tehnična delitev dela; najpogostejša definicija razredov izhaja iz kategorizacije zaposlitev: modroovratniški poklici predstavljajo delavski razred, beloovratniški poklici srednji razred, profesije in menedžerski poklici pa višji srednji ali zgornji razred. Takšno pojmovanje je sicer stopenjsko, vendar lahko tovrstne kategorije pojmujeemo kot definicijo razredov zaradi njihovega položaja znotraj tehnične delitve dela (tehničnih odnosov proizvodnje). V modernih industrijskih družbah tehnična delitev dela določa pogoje dela, nadzor nad sredstvi ter relativno moč in status različnih položajev v družbeni strukturi. Ker zaposlitve oziroma poklici predstavljajo podobne položaje znotraj tehnične delitve dela, jih lahko smatramo kot strukturalno podlago razredov (Wright 1979, 11–12).
2. Oblastni odnosi; razredi so v tem oziru razumljeni kot entitete, temelječe neposredno na sistemu odnosov dominacije in podreditve. Čeprav so ti odnosi pomembno določeni s tehničnimi omejitvami, pa razredi ne morejo biti definirani zgolj v okviru tehnične delitve dela (Wright 1979, 13). Precej pozornosti konceptualizaciji razredov glede na oblastne odnose je namenil Ralf Dahrendorf (v Wright 1979, 13): »Razredi so konfliktne družbene skupine, katerih determinanto je mogoče prepoznati v sodelovanju (ali izključenosti) pri izvajanju oblasti znotraj katerekoli imperativno koordinirane organizacije/združenja«. Znotraj tozadevnih organizacij ali združenj lahko vedno prepoznamo dva osnovna razreda/e – ukazujoče razrede in ubogajoče razrede. Ker pa veliko ljudi v družbi pripada več kot eni tovrstni organizaciji, je verjetno, da bodo posamezniki hkrati zasedali nekatere položaje, kjer ukazujejo, in nekatere položaje, kjer ubogajo. Celotna družbena struktura je tako kompleksna mreža presegajočih razrednih vrzeli, ki temeljijo na presekih struktur oblastnih odnosov v različnih organizacijskih ureditvah (Wright 1979, 13).
3. Eksploatacija; v marksistični teoriji pomeni odnos dominacije, znotraj katerega si posamezniki na dominantnih položajih prisvajajo presežno delo posameznikov na podrejenih položajih. To delo je običajno izraženo v obliki produktov, proizvedenih s tem delom, zato se običajno izraza presežni proizvod in presežno delo uporabljata kot sopomenki. Nadzor nad presežnim delom je osnova za distribucijo dohodkov med razredi in daje dominantnemu razredu precejšnjo družbeno in politično moč, ki presega zgolj ekonomske interese, saj zagotavlja materialna sredstva za politične

aktivnosti in oblikuje ekonomski okvir, znotraj katerega se odvijajo raznovrstne družbene prakse. Tako daje nadzor nad presežnim proizvodom dominantnemu razredu možnost usmerjanja družbenih sprememb in družbenega razvoja (Wright 1979, 15).

Razredi so znotraj marksistične teorije torej definirani kot podobni položaji znotraj družbenih odnosov proizvodnje, kjer je proizvodnja analizirana predvsem kot sistem eksploatacije (Wright 1979, 17). Kapitalistične proizvodne družbene odnose lahko razdelimo na tri dimenzije oziroma procese:

1. Družbeni odnosi nadzora nad denarnim kapitalom – nadzor nad tokom investicij in akumulacijskega procesa – oziroma nadzor nad tem, koliko je proizvedenega in kaj se proizvaja.
2. Družbeni odnosi nadzora nad fizičnim kapitalom – nadzor nad uporabo fizičnih proizvodnih sredstev – oziroma nadzor nad tem, kako se stvari proizvajajo.
3. Oblastni družbeni odnosi – nadzor in disciplina znotraj delovnega procesa (Wright 1979, 24).

Veliko pozornosti pri preučevanju razredne strukture je Wright namenil analizi t. i. kontradiktornih položajev znotraj razrednih odnosov. Ta pojem je v sociologiji stratifikacije predstavljal analitični novum, saj noben avtor do tedaj ni posameznih položajev obravnaval na način, kot ga je vzpostavil prav Wright. Sam je prišel do spoznanja, da lahko znotraj razredne strukture identificiramo posamezne položaje, ki jih ni mogoče uvrstiti v katerega od treh skupin razredov. Zaradi tega dejstva jih je poimenoval kontradiktorni položaji. Ugotovil je, da obstajata dve vrsti kontradiktornih razrednih položajev:

- Kontradiktorni položaji med buržoazijo in proletariatom – položaji, definirani z kontradiktornimi kombinacijami treh procesov, ki tvorijo podlago razrednim odnosom znotraj kapitalističnega načina proizvodnje.
- Kontradiktorni položaji med malo buržoazijo ter tako proletariatom kot buržoazijo – položaji, umeščeni med kapitalističnim načinom proizvodnje in enostavno proizvodnjo dobrin (Wright 1979, 39).

Kontradiktornih položajev ne smemo razumeti kot vmesne položaje med »končnimi« položaji, ki so opredeljeni kot delavski razred ali kapitalistični razred. Kontradiktorni položaji

so položaji znotraj razrednih odnosov, vsebino njihove kontradiktorne narave pa je mogoče razumeti zgolj skozi odnosni koncept. Kontradiktorni so zaradi dejstva, da se nahajajo v več razredih hkrati. Razredni interesi kontradiktornih položajev tako niso v nobenem oziru »na pol poti« med interesi osnovnih razrednih položajev, temveč so njihovi razredni interesi notranje nekompatibilne kombinacije interesov različnih razredov (Wright 1979, 41).

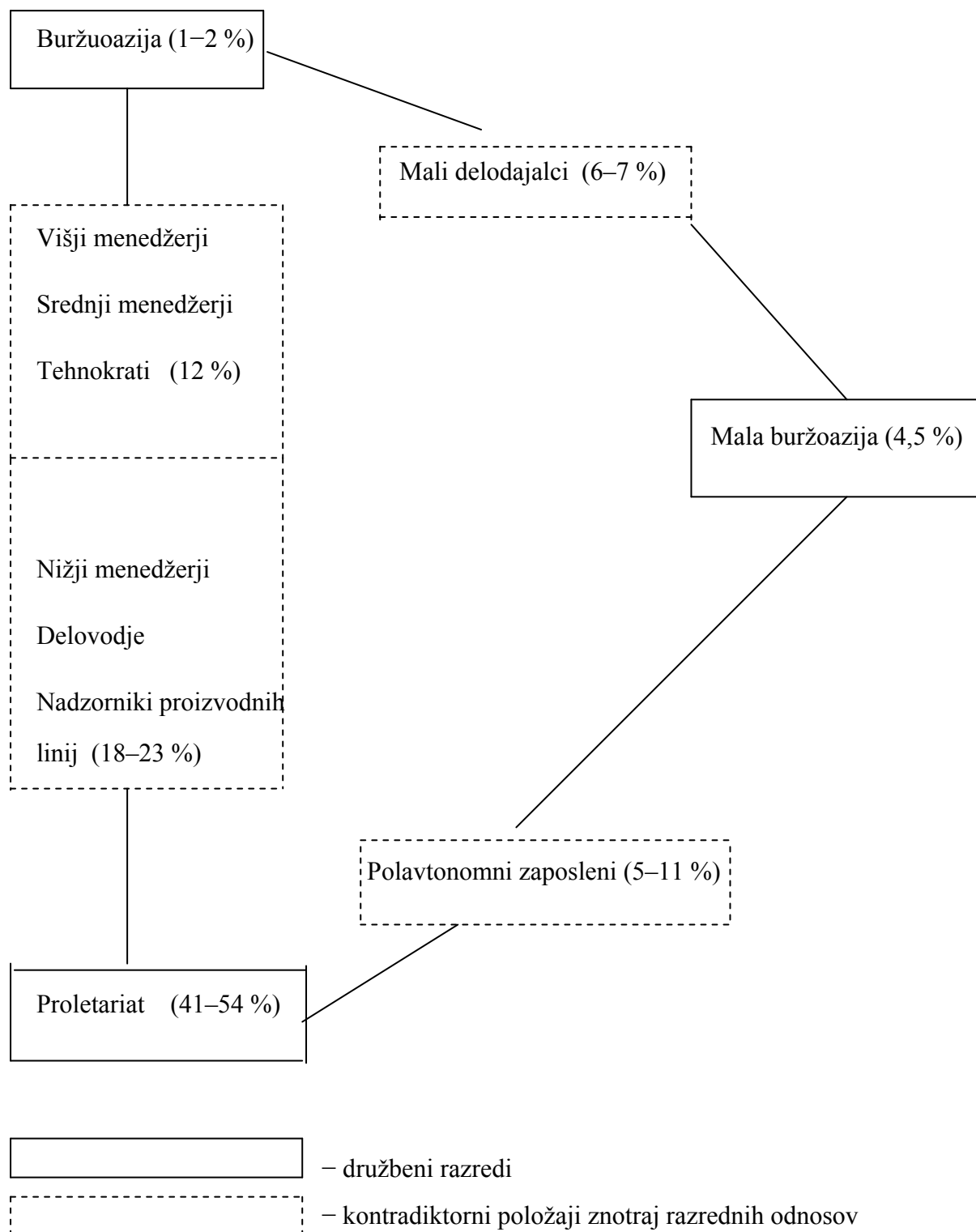
Kontradiktorni so položaji srednjih in nižjih menedžerjev, delovodij, nadzornikov (proizvodnih linij) in polavtonomnih zaposlenih. Najbolj izrazito kontradiktorni položaji med buržoazijo in proletariatom so tisti, ki jih zasedajo srednji menedžerji, torej vsi tisti, ki bi jih lahko ohlapno poimenovali »tehnokrati«. Srednji menedžerji nadzirajo posamezne dele delovnega procesa in imajo nadzor ne samo nad neposredno podrejenimi, temveč tudi nad delom oblastne hierarhije. Tako so umeščeni znotraj hierarhije na položaje, kjer imajo nekaj nadzora nad svojim delom (minimalni nadzor nad fizičnimi proizvodnimi sredstvi) in nad podrejenimi, vendar nimajo nadzora nad deli proizvodnega aparata (Wright 1979, 44). Pri zgoraj opisani situaciji lahko lepo vidimo, kako se posamezniki na tovrstnih položajih uvrščajo v oba razreda.

Polavtonomonost zaposlenega se nanaša na individualni nadzor nad delovnim procesom in ne kolektivnim nadzorom. Polavtonomni zaposleni imajo običajno omejeno stopnjo posedovanja proizvodnih sredstev (nadzor nad njihovimi neposrednimi proizvodnimi sredstvi oziroma kako se proizvaja), kot tudi omejeno ekonomsko lastništvo (nadzor nad tem, kaj se proizvaja) (Wright 1979, 48).

Slika 3.3: Wrightova razredna shema

Kapitalistični način proizvodnje

Enostavna proizvodnja dobrin

Vir: Wright v Wright (1979, 42).

Wrightovo razredno shemo lahko s stališča tipologije opredelimo kot mešano. Osnovno komponento oziroma klasifikator predstavljajo zaposlitvene kategorije. Že sam Wright je izpostavil položaje znotraj tehnične delitve dela kot definicijo samih razredov. S tem se je nekoliko približal neoveberjanskemu pogledu in razrednim shemam, kar so mu očitali številni neomarksistični sopotniki. Vendar pa je shema prevladujoče odnosna, saj je namenjena preučevanju poglobitnih oblik odnosov med položaji/razredi, oblasti in eksploatacije. Iz same zasnove sheme lahko razberemo hierarhično ureditev razrednih odnosov. Čeprav je poglobiten očitek na račun odnosnih shem prav težavnost v razbiranju (razredne) hierarhije, lahko iz Wrightove sheme enostavno izluščimo hierarhično »razredno topografijo«. Dominantni razred je buržoazija, ki je lastnik proizvodnih sredstev. Lastništvo omogoča nadzor nad presežnim proizvodom, kar je obenem ključni pogoj za nadzor nad tokom investicij oziroma denarnega kapitala. Nadzor nad presežnim proizvodom je bistveni pogoj eksploatacije. Buržoazija je torej izkoriščevalec drugih razredov, lastništvo proizvodnih sredstev pa ji zagotavlja tudi dominantnost v oblastnih odnosih. Kontradiktorne položaje med buržoazijo in proletariatom lahko označimo kot srednje razrede. Zgornji trije položaji predstavljajo zgornji srednji razred, spodnji trije pa nižji srednji. Kontradiktornost izhaja iz vmesnosti v odnosih eksploatacije in oblasti. Nadzirajo sicer presežni proizvod nižjih razredov, vendar to opravljajo za buržoazijo, ki nadzira njihov presežni proizvod. V oblastnih odnosih so nadrejeni nižjim razredom in podrejeni višjim. Njihova dominacija v oblastnih odnosih je prav tako v interesu buržoazije. Posamezniki na teh položajih imajo nadzor nad fizičnim kapitalom. Zgolj za najvišje kontradiktorne položaje lahko sklepamo, da imajo nekaj nadzora tudi nad denarnim kapitalom. Položaji srednjih razredov so tudi tisti male buržoazije. Zanje je značilno, da so lastniki lastnih proizvodnih sredstev, da torej sami nadzirajo denarni in fizični kapital. Pogosto nimajo zaposlenih, če pa jih imajo, so do njih v enakem odnosu kot buržoazija nasproti podrejenim razredom. Od buržoazije se razlikujejo v obsegu ekonomskega kapitala, iz tega pa izhaja njihov položaj v razredni strukturi. Podobno lahko sklepamo tudi za kategorijo malih delodajalcev. Posamezniki v tej kategoriji so prav tako lastniki proizvodnih sredstev in na osnovi tega nadzirajo presežni proizvod svojih zaposlenih. V razmerju do njih so v odnosu dominacije. Kvalitativno gledano zasedajo enak položaj kot pripadniki buržoazije, razlika se ponovno kaže v obsegu ekonomskega kapitala. Kontradiktornost teh položajev leži v vmesnosti med kapitalističnim načinom produkcije in enostavno proizvodnjo dobrin. Tretja kategorija kontradiktornih položajev so polavtonomno zaposleni. Ta kategorija prav tako leži med kapitalističnim načinom proizvodnje in enostavno proizvodnjo dobrin. Gledano hierarhično leži nekoliko nad kategorijo proletariata, saj so posamezniki iz te

kategorije avtonomni vsaj v oziru lastnega dela. Z drugimi besedami, imajo nadzor nad neposrednim fizičnim kapitalom. Kategorija spada med nižje razrede, saj so pripadniki izkoriščani in v odnosu podrejenosti v okviru oblastnih odnosov. Kategorija proletariata zavzema mesto najnižjega razreda v Wrightovi shemi. Pripadniki proletariata so izkoriščani, saj nimajo nobenega nadzora nad denarnim kapitalom in so v razmerju do drugih razredov podrejeni. Pripadniki kategorije proletariata nimajo nadzora niti nad lastnimi delovnimi sredstvi oziroma fizičnim kapitalom. Odsotnost vsakršnega nadzora nad katerokoli obliko kapitala ter visoka stopnja izkoriščanosti tako umešča proletariat na mesto najnižjega razreda v Wrightovi shemi. Ker je shema postavljena na temelju zaposlitvenih kategorij, tako ne zajame najnižjega razreda (underclass), ki ga opredeljuje prav trajna ali pogosta ekonomska neaktivnost. S tega stališča je Wrightova shema nepopolna. V kontekstu (neo)marksistične teorije bi lahko o tem razredu govorili kot o rezervni armadi dela, ki jo kapitalistični sistem nujno potrebuje za nižanje proletarskih mezd in krčenje njihovih pravic. Tega razreda populacije pa razredne sheme, ki so večinoma organizirane okrog zaposlitvenih kategorij, ne zajamejo, čeprav bi razumevanje njihovega položaja lahko dodatno osvetlilo delovanje kapitalističnega sistema.

4 Družbene spremembe

S končanim pregledom konstitutivnih aspektov razrednosti in razredov se pozornost te razprave seli na področja, ki bi utegnila v kombinaciji z že razdelanimi izrisati bolj ali manj zadovoljujočo sliko vzrokov spreminjajoče se razrednosti postsocialistične slovenske družbe. Opisane družbene spremembe in spremembe v delovanju pomembnih družbenih podsistemov tvorijo celoto sprememb, ki je kajpak več kot le vsota posamičnih sprememb. Slovenska družba je bila deležna prehoda iz socialističnega samoupravnega sistema v kapitalističnega, kar je najpomembnejša notranja sprememba, poleg tega pa so na celoto sprememb vplivale tudi spremembe na globalni ravni. Izmed teh so verjetno najpomembnejše spremembe v kapitalističnem sistemu, ki se je dodobra globaliziral. Na podlagi tega se je vzpostavila nova, mednarodna delitev dela, kjer se delovnointenzivne proizvodne panoge vse bolj selijo v t. i. države v razvoju, saj so tam stroški dela neprimerljivo nižji, kar (povečini transnacionalnim korporacijam) omogoča veliko višje profite. Z odtokanjem delovnointenzivnih proizvodnih delovnih mest iz Evrope se tako znotraj nje zmanjšuje število manualnih delovnih mest. Dodaten udarec so tovrstna delovna mesta doživela tudi zaradi tehnološkega napredka, natančneje, avtomatizacije in robotizacije proizvodnih linij. Poleg naštetega pa je prišlo tudi do temeljite spremembe v načinu proizvodnje dobrin, ki je v sociologiji znan kot premik od fordističnega modela proizvodnje k postfordističnemu. Masovno produkcijo standardiziranih dobrin, namenjenih masovni potrošnji je nadomestila fleksibilna, specializirana produkcija majhnih količin posamezne dobrine. Zaradi tega je odpadla potreba po velikih tovarnah z velikim številom zaposlenih. Tako imamo danes opraviti z empirično preverljivim dolgoročnim trendom upadanja zaposlenosti v sekundarnem sektorju gospodarstva in naraščanjem zaposlenosti v terciarnem, storitvenem sektorju. Težko je ugotoviti, ali je to vzrok ali posledica sprememb proizvodnih procesov.

Spremembam, do katerih je prišlo na ravni globalnega kapitalizma, je treba dodati še specifiko postsocialističnega kapitalizma, ki se nekoliko razlikuje od klasičnega zahodnega kapitalizma. Če lahko na zahodu dominantni razred identificiramo v ekonomski eliti, pa postsocialistični dominantni razred oblikuje preplet politične in ekonomske elite. V kapitalistično elito spadajo menedžerji, ki so to funkcijo opravljali že v socializmu, saj so imeli potrebni kulturni in politični kapital, ki jim je omogočil nadaljevanje kariere na istih položajih tudi po spremembi sistema. V številnih primerih so sodelovali pri lastninjenju

podjetij in tako postali večji ekonomski lastniki. Nekateri člani socialistične politokracije so po spremembi sistema izkoristili politični kapital in vstopili v sfero gospodarstva. S sodelovanjem pri lastninjenju so na ta način svoj kulturni, politični in socialni kapital uspeli pretvoriti v ekonomskega. V dominantni razred spadajo še novonastali kapitalisti in visoki politični funkcionarji. Specifičnost postsocialističnega dominantnega razreda lahko tako identificiramo v vplivu političnega kapitala. Njegov prenos iz enega sistema v drugega je bil ključnega pomena za zasedbo položaja v dominantnem razredu in pridobivanju ekonomskega kapitala.

Dominantni razred v postsocialistični družbi predstavlja politično-ekonomska elita. Prejšnja elita je uspela zadržati svoj položaj eksploatatorja in dominacije s pretvorbo organizacijskih sredstev (s katerimi je nadzirala proizvodna sredstva) v lastništvo. V svojih rokah je ohranila nadzor nad presežnim proizvodom in s tem nad tokom denarnega kapitala v družbi. Na osnovi tega lahko govorimo o prekrivanju pojavov reprodukcije in cirkulacije elit. Osrednji dejavnik prehoda v kapitalizem lahko torej iščemo v boju za nadzor oziroma lastništvo proizvodnih sredstev, ki omogoča eksploatacijo in dominacijo.

S prehodom v kapitalizem je prišlo tudi do premikov v tehnični delitvi dela. Z vključevanjem v svetovni kapitalistični tok je prišlo do upada modroovratniških položajev. S transformacijo ekonomije v storitveno začnejo v razredni strukturi prevladovati beloovratniški, kontradiktorni položaji. Proletariat je, kot bomo videli v nadaljevanju, v obeh sistemih najnižji razred, vendar je mogoče domnevati, da se njegov položaj v kapitalizmu slabša, saj postajata eksploatacija in subordinacija vse intenzivnejši.

Celota vseh omenjenih sprememb bi tako utegnila pojasniti spreminjajočo se razrednost postsocialistične slovenske družbe.

4.1 Prehajanje v postindustrijsko družbo

Teorije o prehodu zahodnih kapitalističnih družb v postindustrijsko obdobje so se začele pojavljati v začetku sedemdesetih let dvajsetega stoletja. Temeljna ideja postindustrijske družbe je prehod v storitveno družbo ter hitra rast profesionalnih in tehnoloških zaposlitev (Kumar v Kumar 2005, 35). Tako naj bi bila postindustrijska družba zaznamovana s prevladujočim deležem storitvenih zaposlitev in naraščajočim pomenom profesionalno tehnoloških kadrov, katerih privilegiran družbeni položaj izvira iz njihove

funkcije nadzora nad znanstvenim znanjem, informacijami in birokratsko močjo (Esping-Andersen 1993, 9). Bistveni dejavnik tega prehoda je povečana vloga znanja v postindustrijski ekonomiji – od povečane vloge avtomatizacije in tehnoloških spretnosti na delovnem mestu do razvoja novih proizvodnih in komunikacijskih tehnologij. Osrednjo vlogo pri prehodu v postindustrijsko družbo naj bi bila nadomestitev industrijske proizvodnje dobrin z izmenjavo znanja (Tonkiss 2006, 107).

Danes je dobro znano dejstvo, da industrijska proizvodnja ni več dominantna. To je razvidno tako iz deleža ustvarjene vrednosti kot tudi deleža zaposlenih v industriji. S tega stališča je pomembna transformacija oziroma stopnja, do katere se je standardizirana masovna produkcija in masovna poraba, utemeljena na številčnosti delavskega razreda, umaknila različnim oblikam fleksibilnosti in derutinizacije proizvodnega procesa (Esping-Andersen 1993, 21). Ekonomski sistem je vse bolj organiziran okrog nematerialnih vložkov ter specializiranih in profesionalnih storitev. Tradicionalna industrija je podvržena precejšnjim spremembam, saj je tayloristični znanstveni menedžment v zatonu, tehnološki napredek vse bolj ukinja delovna mesta nekvalificiranih delavcev, fleksibilni delovni proces pa vse bolj zahteva delavce z različnimi veščinami in višjimi stopnjami avtonomije (Esping-Andersen 1993, 21).

V zadnjih desetletjih smo tako pričeli ekspanziji terciarnega, storitvenega sektorja, ki v sodobnih družbah predstavlja večino ekonomske aktivnosti. Najpomembnejše storitvene dejavnosti, ki izvirajo iz celokupnih družbenih sprememb (ne zgolj sprememb v ekonomskem sistemu), naj bi bile poslovne storitve (menedžersko svetovanje; arhitektura; računalniški sistemi in programska oprema; pravniške, računovodske in finančne storitve itd.), socialne storitve (zdravstvo, izobraževanje in storitve v sklopu socialne države, kot je npr. socialno delo) in potrošniške storitve (gostinstvo, turizem, trgovina na drobno ipd.) (Esping-Andersen 1993, 23–24).

Če na opisane spremembe pogledamo skozi Wrightovo teorijo, lahko ugotovimo, da postopno premikanje v storitveno ekonomijo predpostavlja prerazporeditev tehnične delitve dela v smeri naraščanja beloovratniških in profesionalnih delovnih mest. Na podlagi tega se torej razredna struktura iz prevladujoče piramidne delavske pomika proti diamantni razredni strukturi s prevladujočim deležem srednjih razredov. Če predpostavka o naraščajoči vlogi znanja (oz. kulturnega kapitala) v postindustrijski družbi drži, potem lahko pričakujemo porast v številu kontradiktornih položajev znotraj razrednih odnosov. Na znanju temelječa,

fleksibilna ekonomija je zgrajena na visoki usposobljenosti zaposlenih, ki so pri svojem delu bolj ali manj avtonomni, tako da lahko sklepamo na porast kategorije polavtonomnih zaposlenih. Prav tako lahko sklepamo tudi na večje število profesionalcev, strokovnjakov in menedžerjev, ki se uvrščajo na kontradiktorne položaje med buržoazijo in proletariatom. Storitvena ekonomija je v domeni manjših podjetij, tako da lahko domnevamo, da se število malih delodajalcev povečuje. Ob postopnem manjšanju vloge tradicionalne industrije in tehnološkemu napredku lahko pričakujemo, da se številčnost industrijskega delavstva zmanjšuje.

Navkljub navidezni emancipaciji zaposlenih in večanju njihove avtonomnosti ne velja prehitro sklepati. Oblastni razredni odnosi še vedno obstajajo v obliki dominacije in podreditve. Čeprav se organizacijske hierarhije do neke mere ploščijo in zaposleni pridobivajo na avtonomnosti, pa neka stopnja hierarhije vendarle obstaja. Sklepamo lahko, da je prišlo do premika v oblastnih odnosih, in sicer v smeri znotrajrazrednih oblastnih odnosov (neenaki položaji glede na deleže oblasti znotraj majhnih organizacijskih enot, oddelkov ali malih podjetij), ki nastajajo ob običajnih, medrazrednih odnosih. Na osnovi te domneve bi lahko sklepali, da se srednji razredi nadalje notranje fragmentirajo. Poleg naštetega pa tudi znotraj spremenjene ekonomije ostajajo odnosi eksploatacije. Ne glede na velikost podjetja obstajajo lastniki proizvodnih sredstev, ki nadzirajo presežne proizvode. Lastniki so tisti, ki nadzirajo denarni kapital, v primeru manjših podjetij pa zelo verjetno nadzirajo tudi fizični kapital in zaposlene. V tovrstnem primeru malih delodajalcev bi lahko sklepali, da njihov položaj konvergira k buržoaziji, saj kontradiktorni elementi izginjajo. Ob vsem tem pa velja opozoriti na nižje ravni zaposlenih v potrošniških storitvah (trgovci, natakarji, frizerji ipd.). Za te položaje se zdi, da se postopoma proletarizirajo, saj nimajo skoraj nobene avtonomije, le malo ali nič nadzora nad fizičnim kapitalom, so torej v odnosu podrejenosti in eksploatacije.

4.2 Fordizem in postfordizem

Termin fordizem se nanaša na obliko industrijske organizacije, ki je zaznamovala kapitalistična gospodarstva od začetka devetnajstega stoletja in je doživela vrhunec v povojnem gospodarskem razcvetu. Tovrstna oblika industrijske organizacije je bila značilna tudi za socialistične sisteme, vsaj del doktrine, ki se nanaša na tehnično organizacijo masovne industrijske proizvodnje (Tonkiss 2006, 88). Sistem industrijske proizvodnje, utemeljen na uvedbi tekočega traku, je proizvedel sistem masovne produkcije standardiziranih dobrin.

Industrijska aktivnost velikih obsegov, ki je bila do tedaj namenjena železarstvu in jeklarstvu, se je lahko tako vse bolj usmerjala v proizvodnjo potrošnih dobrin. Standardizacija tovrstnih dobrin je bila temeljnega pomena za doseganje ekonomije obsega – proizvodnja velikega števila produktov z majhnimi proizvodnimi stroški. Taka ekonomska ureditev je omogočila, da so dotedanje luksuzne dobrine (npr. avtomobil) postopoma postale na voljo za masovno porabo (Tonkiss 2006, 89).

Fordistični plačni dogovor je bil ključnega pomena za vzdrževanje stabilnosti socioekonomskega sistema. Fordizem je bil oblika masovne produkcije, ki je bila odvisna od vzorcev masovne potrošnje. Družbena in ekonomska reprodukcija sistema je bila zavarovana s povezavo med proizvodnjo in porabo, saj je masovni delavski razred z relativno varnimi zaposlitvami in dobrimi dohodki predstavljal precejšen del trga za taiste masovne dobrine. Plačni dogovor, na katerem je bil osnovana Fordistična ekonomija, – spodobni dohodki za polkvalificirane industrijske delavce – je obenem predstavljal temelj za fordistične potrošniške trge (Tonkiss 2006, 90).

Fordizem je bil industrijski sistem, ki je bil trdno utemeljen na nacionalnih ekonomijah, na trdni povezavi med domačo proizvodnjo in domačo porabo. Fordistična proizvodnja je bila v prvi vrsti proizvodnja za domači trg, po letu 1970 pa je v svetovnem gospodarstvu začelo prihajati do velikih sprememb. Pojavljati so se začele multinacionalke, naraščal je obseg svetovne trgovine, kot ekonomske sile so se začele uveljavljati številne države (Zahodna Nemčija, Japonska, novo industrializirane države Južne Azije), kar je predstavljalo zunanji pritisk na fordističen ustroj ekonomije. Tovrstni zunanji pritiski so še dodatno prispevali k notranjim, ki so postali očitni znotraj fordističnega sistema proizvodnje v zgodnjih sedemdesetih letih. Ekonomske težave v tem obdobju so do neke mere izvirale iz rigidnosti sistemov masovne produkcije, ki so bili počasni in nezmožni prilagajanja novim ekonomskim in družbenim razmeram (Kumar 2005, 68). Vse večja racionalizacija proizvodnje je zlagoma manjšala potrebe po industrijskih delavcih. Napredek tehnologije, zlasti računalništva in robotike, je omogočil povečanje proizvodnje, obenem pa zmanjševal potrebo po proizvodnih delavcih. Povečana brezposelnost je pomenila manjšanje potrošniškega povpraševanja, s tem pa se je prekinil krog masovne produkcije in masovne potrošnje, ko obsega proizvodnje ni bilo mogoče vzdrževati z zmanjšanim povpraševanjem vse manjšega števila industrijskega delavstva. Rešitev prevelikega obsega proizvodnje bi bila v povečanju raznovrstnosti proizvodov, vendar sistemi masovne produkcije tega niso omogočali. Obsežni proizvodni sistemi so bili narejeni za standardizirane dobrine in

nepripravljeni na spremembe, do katerih je prišlo, ko so se ob koncu šestdesetih let potrošniški trgi začeli segmentirati (Tonkiss 2006, 94).

Pogled na fordistični ustroj gospodarstva z vidika Wrightove teorije nam prikaže piramidno, delavsko (z Wrightovimi besedami modroovratniško glede na tehnično delitev dela) razredno strukturo. Industrijsko delavstvo ustreza kategoriji proletariata, saj so v odnosu podrejenosti in izkoriščenosti. Delavci v tovrstnem proizvodnem sistemu niso avtonomni in nimajo nadzora nad fizičnim kapitalom, torej ne odločajo o lastnem delovnem procesu. S tega stališča lahko govorimo o rutinskem manualnem delu, ki vodi v odtujenost. V tozadevni družbeni strukturi lahko identificiramo kontradiktorne razredne položaje v okviru hierarhije položajev znotraj delovnih procesov. Tayloristični znanstveni menedžment, značilen za fordistično proizvodnjo, predpostavlja strogo hierarhijo položajev, tako da lahko predvidevamo, da so največ kontradiktornih položajev pripada delovodjam, nadzornikom proizvodnih linij in nižjim menedžerjem. Ti so znotraj oblastnih odnosov nadrejeni delavcem in imajo določene stopnje nadzora nad fizičnim kapitalom, vendar pa so hkrati v odnosu podreditve nasproti višjim položajem in izkoriščani s strani lastnikov kapitala. Od tod tudi kontradiktornost njihovih razrednih položajev. V okviru celotne, družbene delitve dela so glede na nizke stopnje oblasti in nadzora nad proizvodnimi sredstvi ter visoko stopnjo izkoriščenosti njihovi položaji kljub kontradiktornost bližje proletariatu. Za kategorijo tehokratov, srednjih in višjih menedžerjev so značilne višje stopnje avtonomnosti in nadzor nad fizičnim kapitalom. Vsaj za položaje višjih menedžerjev lahko predvidevamo, da imajo nekaj nadzora nad denarnim kapitalom. Za te kategorije položajev je tudi značilna višja stopnja oblasti oziroma dominacije nad večjim delom položajev v proizvodnem procesu. Čeprav se vsaj položaji višjih menedžerjev približujejo buržoaziji, pa so znotraj oblastnih odnosov še vedno v odnosu podrejenosti nasproti lastnikom proizvodnih sredstev. Poleg tega so tudi posamezniki na teh višjih položajih izkoriščani s strani buržoazije, saj ta nadzira njihov presežni proizvod. Domnevamo lahko, da imajo posamezniki na višjih položajih višje stopnje kulturnega kapitala, kar se odraža v stopnjah avtonomnosti, nadzora in oblasti in je nagrajeno tudi z višjimi stopnjami ekonomskega kapitala. Ker je za fordistično ekonomijo značilna prevladujoča vloga velikih podjetij, je zelo verjetno, da so deleži populacije, ki sodijo v kategoriji male buržoazije in malih delodajalcev, razmeroma majhni.

Kriza fordističnega sistema proizvodnje je prišla v postsocialistične države po padcu socialističnih sistemov, saj so bila socialistična gospodarstva izrazito fordistična. Socialistična industrializacija je bila osredinjena okrog ustvarjanja velikih proizvodnih obratov, ki so

večinoma delovala na osnovi zahodne tehnologije masovne proizvodnje (Murray v Kumar 2005, 77). Sistem naj bi se po mnenju nekaterih porušil prav zaradi svoje zaverovanosti v fordistični način proizvodnje. Njegove statične in nefleksibilne družbene, ekonomske in politične oblike naj bi bile spodkopane ne samo s tekmovanjem z Zahodom, temveč tudi z lastno vrsto fordizma – povečevanjem kvantitete, centraliziranim načrtovanjem, zatiranjem raznovrstnosti ter neučinkovitostjo centralizma in avtoritarizma (Hall in Jaques v Kumar 2005, 77).

Analiza razredne strukture, značilna za fordistično ekonomijo, nam lahko služi tudi kot primer razredne strukture socialističnih družb z nekaterimi razlikami, temelječimi na specifičnosti socialistične družbeno-ekonomske ureditve. Na osnovi spoznanja, da so bile socialistične družbe v svojem bistvu pravzaprav fordistične, lahko ugotovimo, da so bile to tipične piramidne, delavske družbe. Mogoče je to pravzaprav odveč omenjati, če imamo pred očmi ideologijo vladavine delavskega razreda kot temelj vsake socialistične družbe. Vendar pa je vseeno treba poudariti, da so bile socialistične družbe kljub ideološkemu diskurzu delavske, brezrazredne družbe, stratificirane enako kot kapitalistične fordistične ekonomije, temeljna razlika pa leži v osrednjem dejavniku razrednosti. V socialističnih družbah je bil to politični kapital, ki je zaradi ukinitve (oziroma omejitve) zasebne lastnine nadomestil klasični kapitalistični ekonomski kapital. Navkljub ideologiji vladavine delavskega razreda so bili delavci pravzaprav na enakem položaju kot delavci v kapitalističnih sistemih, torej v spodnji tretjini razredne strukture. Za razliko od drugih socialističnih družb je jugoslovanski model uvedel institut samoupravljanja, kar je delavcem zagotavljalo določeno stopnjo avtonomije znotraj delovnega procesa. Kljub temu so bili v odnosih oblasti in eksploatacije še vedno v odnosu podreditve in izkoriščenosti, z majhno stopnjo nadzora nad fizičnim kapitalom in brez nadzora nad denarnim kapitalom. V oblastnih odnosih so bili podrejeni politični hierarhiji, vlogo buržoazije pa je v razredni strukturi prevzela politična elita, ki je nadzirala denarni kapital in presežni proizvod ter imela tako dominantno vlogo v oblastnih odnosih. Socialistični razredni strukturi bo več pozornosti namenjene nekoliko kasneje. Na tem mestu je načrtana zgolj stratifikacijska paralela med socialističnimi in kapitalističnimi fordističnimi sistemi. Spremembe v načinu proizvodnje imajo tako pomembne implikacije za spreminjanje razrednosti postsocialističnih družb, kar je deloma razvidno že v ugotovljeni (delni) podobnosti fordističnih ekonomij v različnih sistemih.

Zaradi raznovrstnih vzrokov (dosežene stopnje blaginje, segmentacije trgov, novih družbenih gibanj, novih tehnologij, mednarodne trgovine itd.) je fordistični sistem, vsaj kar se

tiče proizvodnje potrošnih dobrin, postal neustrezen. Tako se je pojavil nov vzorec proizvodnje in porabe, vzorec »fleksibilne specializacije«, ki je v sociologiji znan tudi kot postfordizem. V veliki meri je odvisen od novih tehnologij, predvsem informacijskih. Novi stroji in orodja omogočajo proizvodnjo majhnih serij proizvodov, ki so usmerjeni na specifične segmente trgov, ter hitro prilagajanje proizvodnje novim priložnostim in povpraševanju. Novi proizvodi ne potrebujejo novih orodij, niti dragega in počasnega prilagajanja starega orodja. Tovrstni stroji so nespecializirana, univerzalna orodja. Novi proizvodi so rezultat relativno preprostih sprememb v računalniško usmerjenih programih, ki upravljajo stroje (Kumar 2005, 68).

Fleksibilna tehnologija je ustvarila pogoje za fleksibilno specializacijo, s čimer je nove zamisli zlahka mogoče pretvoriti v nove proizvode. Proizvodnja je narejena po meri, opremljena za zadovoljevanje zelo različnih potreb, ki se vseskozi spreminjajo. Specifična proizvodnja majhnih serij ne potrebuje velikih tovarn niti tehnologije za doseganje ekonomije obsega. Poleg tega se ne more zanašati na nekvalificirane ali polkvalificirane delavce, ki so bili značilni za industrijske obrate fordističnega tipa. Fleksibilna specializacija potrebuje spretnost in fleksibilnost tako delavca kot tudi stroja in je zato najbolj primerna za majhna podjetja (Kumar 2005, 68–69).

Tako spremembe v načinu proizvodnje kot tudi širše spremembe so vplivale na spremembe ekonomskega sistema ter tudi na spremembe v politiki in industrijskih odnosih. Temeljne spremembe v ekonomiji so: razvoj svetovnega trga in globalnih korporacij ter zaton nacionalnih podjetij in nacionalnih držav kot osrednjih institucij proizvodnje in regulacije; fleksibilna specializacija, disperzija in decentralizacija proizvodnje, ki je nadomestila masovno proizvodnjo in masovno potrošnjo; ploščenje hierarhij in nadomestitev ukazovanja s komunikacijo znotraj organizacij; vertikalna in horizontalna dezintegracija podjetij ter naraščanje podizvajalcev; rast števila fleksibilnih, začasnih in samozaposlenih delavcev in delavcev, ki delajo doma ali za polovičen delovni čas (Kumar 2005, 76).

Spremembe v politiki in industrijskih odnosih: fragmentacija družbenih razredov; zaton političnih strank, ki temeljijo na pripadnosti določenemu razredu, in volilnih vzorcev, temelječih na razredni liniji; vzpon družbenih gibanj in socialnih mrež, ki bazirajo na regiji, rasi, spolu, ali t. i. single-issue gibanj (npr. okoljevarstvena gibanja); zaton množičnih sindikatov in korporativnega plačnega dogovarjanja; delovno silo, ločeno na jedro in periferijo; konec korporativnega razrednega kompromisa (Kumar 2005, 76).

Celokupnost družbenih in ekonomskih sprememb vpliva tudi na spremembe družbene strukture in razrednosti. Umik fordistične organizacije ekonomije tako v kapitalističnih kot tudi kasneje v socialističnih sistemih je botroval spreminjanju razrednosti in razredne strukture. Če se je ta prehod začel dogajati v zahodnih kapitalističnih družbah že v zgodnjih sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, pa postsocialistične družbe tovrstno transformacijo doživljajo v zadnjih dveh desetletjih. Zaradi krajšega časovnega obdobja in specifičnosti socialistične ureditve se zdi, da spremembe postsocialističnih družb potekajo precej intenzivneje. Spremembe razrednosti in razredne strukture so si tako v starih kapitalističnih sistemih kot tudi novih postsocialističnih precej podobne.

Zaradi spremenjene oblike organiziranja proizvodne dejavnosti prihaja do opaznih sprememb znotraj delavskega razreda. Ker igrajo znanje in druge veščine vse pomembnejšo vlogo v fleksibilni proizvodnji dobrin, zahteva ta drugačen tip delavca, kot ga je fordistični ustroj. Delavec je pri svojem delu vse bolj avtonomen tako zaradi povečane vloge znanja kot ploščenja hierarhije znotraj proizvodnih procesov. Tako lahko sklepamo, da se vse večji delež posameznikov iz kategorije proletariata pomika proti kontradiktornemu položaju polavtonomnih zaposlenih. V tem lahko identificiramo enega od vzrokov zatona korporativnega dogovarjanja, fragmentacije razredov ter vse manjše povezanosti med pripadnostjo razredu in volilnim vzorcem. Navzlic temu, da nov tip ekonomske organizacije odpravlja hierarhijo taylorističnega menedžmenta, pa oblastni odnosi vseeno obstajajo. Delavci so še vedno v odnosu subordinacije nasproti vodilnim kadrom, prav tako ostajajo izkoriščani, saj njihov presežni proizvod še vedno nadzirajo lastniki proizvodnih sredstev. Delavci še vedno nimajo nadzora nad denarnim kapitalom, njihov položaj se je spremenil le v okviru stopnje nadzora nad fizičnim kapitalom. Zaradi naraščajoče avtonomnosti znotraj proizvodnega procesa imajo delavci nekaj nadzora nad neposrednimi proizvodnimi sredstvi, torej tistimi, ki jih neposredno uporabljajo pri svojem delu.

Ker se tradicionalna industrija v razvitem kapitalističnem jedru zlagoma krči ali pa seli na svetovno periferijo, lahko ugotovimo, da znotraj jedra (h kateremu konvergirajo tudi postsocialistične države) prihaja do prerazporejanja v okviru tehnične delitve dela. Zmanjšuje se število modroovratniških položajev, saj naraščanje modroovratniških postfordističnih položajev ne nadomesti zadostnega števila tradicionalnih. Z naraščanjem števila malih postfordističnih podjetij se veča tudi obseg posameznikov na kontradiktornih položajih, predvsem malih delodajalcev in polavtonomnih zaposlenih. Ker v postfordistični ekonomiji primat industrijske proizvodnje izgubljajo velika (nacionalna) podjetja, lahko sklepamo, da na

račun tega na številčnosti pridobiva tudi mala buržoazija. Ali bo ta sčasoma postopoma prešla v kategorijo malih delodajalcev, ostaja odprto vprašanje. Najverjetneje ne, vendar utegne to natančneje pojasniti poglobljena analiza, s katero se tu širše ne moremo ukvarjati. Zaradi nove ekonomske organizacije in naraščanja storitvene ekonomije pa se soočamo tudi s pojavom fragmentacije družbenih razredov. Razredi se notranje fragmentirajo zaradi neenakosti v oblastnih odnosih, neenakega kulturnega in posledično tudi ekonomskega kapitala. Osnovni gradniki razrednosti pa ne glede na opisane spremembe ostajajo enaki – ekonomski kapital oziroma lastništvo proizvodnih sredstev, oblastni odnosi in odnosi eksploatacije, ki pa se jim pridružuje tudi vse večja vloga kulturnega kapitala.

V zadnjih dveh poglavjih smo odkrili določeno stratifikacijsko, ali natančneje, razredno stalnico. To je lastništvo proizvodjalnih sredstev, oblastni odnosi in odnosi eksploatacije, ter odnosi nadzora nad denarnim in fizičnim kapitalom. Konstelacije ter (razredni) nosilci moči se med socializmom in kapitalizmom pomembno razlikujejo. Postsocialistični so seveda kapitalistični in tu lahko identificiramo spreminjanje razrednosti postsocialističnih družb.

4.3 Ekonomska globalizacija

Ekonomski odnosi in aktivnosti se dandanes odvijajo vse bolj na transnacionalni oziroma globalni ravni. Izraz ekonomska globalizacija se nanaša na procese, prek katerih so različni in oddaljeni prostori integrirani skozi ekonomsko menjavo, proizvodne sisteme in komunikacijske tokove (Tonkiss 2006, 4).

Dejavniki ekonomske globalizacije so številni in mnogovrstni. Glede na tematiko te razprave so številni (čeprav pomembni) izpuščeni, pozornost pa je namenjena dvema aspektoma, in sicer spremembam v organizaciji proizvodnje dobrin in novi mednarodni delitvi dela. Omenjeni spremembi izvirata iz načina delovanja transnacionalnih korporacij, ki so se v zadnjih desetletjih uveljavile kot dominantni ekonomski akterji v svetovnem gospodarskem sistemu.

Tehnološke inovacije in mednarodno delovanje velikih podjetij podpirata disperzijo proizvodnje. Sestavne dele posamezne dobrine je mogoče pridobivati na različnih krajih, mogoče jih je hitro pošiljati v druge kraje, podjetja pa lahko izkoriščajo široka omrežja podizvajalcev in razvejanost organizacije, saj so posamezni segmenti podjetja (raziskovanje,

oblikovanje, proizvodnja, distribucija) pogosto v različnih regijah in državah (Tonkiss 2006, 6).

Iz spremenjenega, globalnega delovanja transnacionalk in sprememb same proizvodnje izvira tudi nova mednarodna delitev dela. Ta izvira iz prostorske disperzije ekonomskih procesov, saj se proizvodnja dobrin vse bolj seli v razvijajoče se države. Medtem ko ostaja kapital skoncentriran v razvitem kapitalističnem jedru (izraz se nanaša na svetovno sistemsko teorijo I. Wallersteina), pa se delo vse bolj seli na periferijo svetovne ekonomije. Nova delitev dela med jedrom in periferijo deli svetovno ekonomijo na regije, ki na osnovi napredne tehnologije proizvajajo visokotehnološke izdelke, in gospodarstva periferije, ki zagotavljajo poceni delovno silo, surovine in agrikulturne proizvode (Tonkiss 2006, 12). Tozadevna delitev dela pa ima precej specifično, temnejšo družbeno obliko. Izkoriščanje žensk in otrok za delo je bilo ključnega pomena za razvoj mednarodne delitve dela. Po podatkih organizacije ILO (v Tonkiss 2006, 24) je v letu 2002 skoraj četrta milijarde otrok med 5. in 17. letom delalo, od tega približno tri četrtine nevarna dela, od rudarstva do prostitucije. Prenos dela iz jedra na periferijo tako pravzaprav pomeni prenos dela na ženske in otroke. Izkoriščanje ženskega in otroškega dela v mednarodni delitvi dela zamegljuje ločnico med komodifikacijo dela in sodobnim suženjstvom (Tonkiss 2006, 24). Verjetno je odveč poudarek, da je to v enaindvajsetem stoletju enostavno nesprejemljivo in moralno zavrženo. Poleg te nove delitve dela pa je za globalizacijo značilna tudi vse večja prostorska mobilnost dela. Do leta 2004 je približno 200 milijonov ljudi delalo izven domače države, nekateri na zelo visokih, večina pa na zelo nizkih ravneh svetovne ekonomije (Tonkiss 2006, 7).

Zaradi globalizacije ekonomije so se globalizirali tudi razredni odnosi. Oblastni odnosi in odnosi eksploatacije dandanes potekajo na svetovni ravni, kjer kapitalistično jedro v mnogo primerih igra vlogo izkoriščevalca t. i. držav v razvoju, nad katerimi dominira v oblastnih odnosih. Nadzor nad presežnim proizvodom, denarnim kapitalom in proizvodnimi sredstvi ostaja v rokah jedra, manjši del oblasti in nadzora nad fizičnim kapitalom pa je delegiran navzdol, na vodstvene položaje dislociranih enot. Najbolj opazna posledica teh procesov je sprememba v tehnični delitvi dela. Modroovratniški položaji se vse bolj selijo na polperiferijo in še bolj na periferijo, beloovratniški položaji pa ostajajo v jedru, zaradi česar se število pripadnikov kategorije proletariata v kapitalističnem jedru zlagoma zmanjšuje. Tako postaja vse pomembnejši aspekt razrednosti v jedru kulturni kapital/znanje ob ekonomskem kapitalu, ki je vselej ključni gradnik posameznikovega razrednega položaja.

Spremembe, do katerih je prišlo zaradi globalizacije ekonomije, imajo nekatere pomembne implikacije za spreminjanje razrednosti postsocialističnih družb. Socialistični, fordistični ustroj gospodarstva je postal neustrezen s tem, ko je ekonomija prestopila meje nacionalnih držav. Novonastale kapitalistične ureditve nekdanjih socialističnih držav so tako primorane prevzemati določene ureditve, da bi lahko sodelovale in konkurirale na prizorišču svetovne ekonomije. Organizacija industrije, podedovana iz socializma, je kmalu postala neustrezna. Proizvodi niso bili dovolj kakovostni za zahodna tržišča, stroški dela pa previsoki za konkuriranje cenam izdelkov industrije t. i. tretjega sveta. Zaradi tega prihaja podobno kot v kapitalističnem jedru tudi v postsocialističnih državah do upadanja tradicionalne industrije. Ker postsocialistične države (vsaj tiste, ki jih prištevamo med »najuspešnejše«) počasi konvergirajo k jedru, so spremembe razrednosti v teh družbah do neke mere podobne tistim v jedru, le da je njihov potek precej bolj časovno zgoščen in posledično intenzivnejši.

4.4 Spreminjanje slovenske družbe

Družbeni proces, ki je v devetdesetih letih najpomembneje zaznamoval slovensko družbo, je bil prav gotovo prehod iz socialističnega samoupravnega sistema v demokratični politični in kapitalistični gospodarski sistem. Čeprav je demokratizacija političnega sistema predstavljala izjemno vplivne posledice za celotno družbo, ga v tej razpravi puščamo ob strani, saj nas bolj zanima pretvorba ekonomskega sistema. Izhodiščno premiso predstavlja domneva, da je »padec« socialistične ideologije in propad državno preferiranih velikih proizvodnih obratov povzročil določene spremembe v razrednosti postsocialistične slovenske družbe.

4.4.1 Jugoslavija in SR Slovenija

Po mnenju Gregorja Tomca (1991, 127) je projekt socialistične preobrazbe (jugoslovanskega) ekonomskega sistema doživel neuspeh. Komunistična oblast je v toku razvoja socialističnega sistema ukinila temeljno institucijo kapitalistične ekonomije, privatno lastnino, poleg tega pa tudi relativno avtonomijo ekonomskih akterjev, kar je značilnost kapitalističnega sistema. Na kolektivni ravni je odprava zasebne lastnine in ukinitve relativne avtonomnosti ekonomskih akterjev vodila v »obglavljenje« razredne strukture na vrhu (eliminacija podjetniškega razreda in njegova zamenjava s partijskim vrhom), v spremembo srednjega razreda (skoraj v celoti je izginila mala buržoazija, prevladajo državni uslužbenci)

in v širitev razredne strukture na dnu (zaradi agrarne reforme so vsi kmetje postali mali kmetje, zaradi ekstenzivnega razvoja in ekonomske neučinkovitosti pa so se širili nižji, manualni sloji prebivalstva) (Tomc 1991, 127). Paradoksalna in tudi precej ironična je ugotovitev, da je formalno vladajoči delavski razred v resnici zasedal dno razredne strukture.

Podatki za 9,3 milijona aktivnih prebivalcev Jugoslavije leta 1981 kažejo, da se je politična elita v primerjavi z letom 1948 razširila (z 0,2 % na 1,6 %), a je bil njen delež še vedno manjši, kot je bil delež dominantnega ekonomskega razreda pred vojno (4,7 %) (Mrkšič v Tomc 1991, 130). Delež srednjih slojev je bil manjši (24,9 %), kot je bil pred vojno (35,2 %), in večji kot po vojni (16,5 %). Skoraj vsi zaposleni so bili zaposleni v državnem sektorju, zasebni sektor pa je bil tudi 40 let po revoluciji marginalen. Socialistična revolucija je praktično ukinila malo buržoazijo, saj je njen delež predstavljal zgolj 2,4 % aktivnega prebivalstva, državni in kasneje družbeni sektor pa je naraščal precej hitro. V njem je bilo leta 1948 zaposlenega 20 % aktivnega prebivalstva, leta 1971 približno 50 %, leta 1981 pa že 65 % aktivnega prebivalstva. Hitro se je povečeval tudi delež nemanualnih slojev – s približno 10 % leta 1948 na približno 30 % leta 1980 (Mrkšič v Tomc 1991, 131). Delež delavcev se je zelo povečal (16,3 % pred vojno, 15,6 % leta 1948 in 45,5 % leta 1981), tako da so postali najštevilčnejša razredna grupacija, saj so predstavljali skoraj polovico aktivnega prebivalstva jugoslovanske družbe. Čisto na dnu hierarhije se skrči delež malih kmetov na petino (Tomc 1991, 131). Tako kot v drugih socialističnih družbah se je tudi razredna struktura slovenske družbe vse bolj širila na dnu, za kar naj bi obstajali trije vzroki. Prvi vzrok je povojna agrarna reforma, ki je povečala število malih kmetov, drugi pa potlačitev privatne lastnine zunaj agrarnega sektorja, kar je vodilo v eliminacijo višjega razreda in marginalizacijo podjetniškega srednjega razreda. Zadnji vzrok je ekstenzivni industrijski razvoj, utemeljen na ideološkem podpiranju manualnega dela, kar je vodilo v uvoz manj kvalificirane delovne sile iz drugih jugoslovanskih republik v zrelem obdobju socializma (Tomc 1991, 133). Glede na navedene podatke lahko ugotovimo, da je bila razredna struktura jugoslovanske družbe (in tako tudi slovenske) prevladujoče delavska. Ključni razlogi so bili predvsem socialistična ideologija in modernizacija povojne družbe. Močna industrializacija je bila izrazito fordistične narave, kar je sprva vodilo v gospodarski razcvet, kasneje pa je postala vir težav jugoslovanskega gospodarstva.

V obdobju socialističnega sistema v Sloveniji se je razvila stratifikacijska struktura, značilna za razvitejše srednjeevropske socialistične družbe. Ta struktura je ponazarjala dejstvo, da je bil učinek modernizacijskih procesov omejen, da torej ni potekal vzporedno s

procesu modernizacije na Zahodu, ki so botrovali prehodu iz industrijskih v postindustrijske družbe. Znaki socialističnega režima v strukturi družbene stratifikacije so bili vidni kot veliko število politokracije in politične birokracije, povečevanje delavskega razreda, majhno število srednjih razredov, ki so zagotavljali različne storitve, in odsotnost višjih, menedžerskih razredov (Klinar 1995, 54). Za socialistične družbe je bilo značilno, da so bile hierarhično stratificirane navkljub ideologiji ukinjanja razredne strukture in posledične transformacije v enorazredno družbo. V socialističnih družbah je bila politična hierarhija dominantna, meritokratski razredi so bili prisotni zgolj v manjši meri – njihovi položaji so bili utemeljeni na hierarhiji znanja in zmožnosti (Klinar 1995, 54). Politična hierarhija in delno tudi hierarhija znanja sta bili podlaga za kasnejšo hierarhijo prihodkov (Bernik v Klinar 1995, 55). Politična hierarhija oziroma politični kapital dominira v celotnem obdobju obstoja socialističnega sistema, kar lahko razlagamo tudi kot dominacijo politokracije. Pomembnost kulturnega kapitala (meritokracije) je začela naraščati v šestdesetih letih z nekaterimi vmesnimi omejitvami. Ekonomski kapital (oz. aktivnosti privatnega sektorja) je bil ukinjen oziroma v veliki meri omejen leta 1945. Zelo malo razredov, utemeljenih na zasebni aktivnosti (proizvodnja, porabniški produkti in storitve), je obstalo. Bilo je nekaj manjših deviacij od omejitev zasebnega sektorja, ki so ponovno zaživele v zadnjem obdobju obstoja socialističnega sistema (Klinar 1995, 55).

Analizi socialističnih sistemov se je posvečal tudi Erik Olin Wright, ki jih je preučeval v skladu s svojo teorijo, temelječo na preučevanju odnosov oblasti in eksploatacije. Wright (1985, 79) meni, da je treba k produktivnim sredstvom (delovna sila, proizvodna sredstva, veččine/znanje) dodati še organizacijska sredstva. Wright (ibid.) se naslanja na tezo Adama Smitha in Marxa, da je tehnična delitev dela med proizvajalci vir produktivnosti. Način, kako so proizvodni procesi organizirani, pa je produktivno sredstvo, drugačno od uporabe delovne sile, proizvodnih sredstev ali veččin/znanj. Seveda obstaja medsebojna povezava med organizacijo in ostalimi sredstvi, vendar je organizacija – koordinirano sodelovanje med proizvajalci znotraj kompleksne tehnične delitve dela – pomembno produktivno sredstvo (Wright 1985, 79).

V socialističnih družbah so organizacijska sredstva še posebej pomembna. Nadzor nad tehnično delitvijo dela – koordinacija proizvodnih dejavnosti znotraj in med delovnimi procesi – postane družbena naloga, ki je organizirana v centru (Wright 1985, 80). Nadzor nad organizacijskimi sredstvi tako ni več naloga na ravni menedžerjev posameznih podjetij, temveč je prenesena na državne centralne organe, ki se ukvarjajo s planiranjem. S tem ko je

rečeno, da je eksploatacija v tovrstnih družbah utemeljena na birokratski moči, je pravzaprav mišljeno, da nadzor nad organizacijskimi sredstvi ustvarja materialno podlago razrednih odnosov in eksploatacije (Wright 1985, 80).

Pojem organizacijsko sredstvo (v tem oziru) je v tesni povezavi s pojmom oblast in hierarhija. Organizacija pravzaprav *je* sredstvo. Uporaba tega sredstva pomeni koordinirano sprejemanje odločitev glede kompleksne tehnične delitve dela. Ko je to sredstvo neenako porazdeljeno, tako da imajo nekateri položaji nadzor nad znatno večjim deležem tega sredstva kot drugi, se vzpostavi odnos (glede na to sredstvo) v obliki hierarhične oblasti. Oblast sama po sebi ni sredstvo, temveč je sredstvo organizacija, ki pa je nadzorovana prek oblastne hierarhije (Wright 1985, 80). Organizacijska sredstva so neločljivo povezana s proizvodnimi sredstvi. V socialistični družbi državni načrtovalci nadzirajo tok investicij v družbi, še pomembneje pa je dejstvo, da zaradi neenakega deleža organizacijskih sredstev nadzirajo tudi proizvodna sredstva dane družbe (Wright 1985, 80).

V vseh odnosih eksploatacije ne glede na to, ali so utemeljene na lastništvu delovne sile, znanja, proizvodnih sredstev ali organizacijskih sredstev, eksploatacija generira nadzor nad (družbenim) presežnim proizvodom. Ta nadalje daje eksploatatorjem nadzor nad investicijami, če imajo eksploatatorji zmožnost usmerjanja presežka v investicijske namene. Tu pa obstaja pomembna razlika med kapitalističnimi in socialističnimi ureditvami. V kapitalizmu lahko eksploatatorji presežek investirajo in bodo v prihodnosti pridobivali presežek na osnovi te investicije. Z drugimi besedami, lahko bodo »kapitalizirali«
eksploatacijo, ki temelji na spretnostih, organizacijskih sredstvih itd., medtem ko v socialističnem sistemu to ni mogoče. Menedžerji, birokrati in državni načrtovalci ne morejo spremeniti presežka, ki ga nadzorujejo v prihodnjo eksploatacijo, razen v primeru, ko način uporabe presežnega proizvoda okrepi njihov organizacijski položaj – njihov nadzor nad organizacijskimi sredstvi (Wright 1985, 80–81).

Kot smo videli, je socialistični sistem odpravil zasebno lastnino, ki jo je nadomestil institut družbene lastnine. Zaradi tega je prišlo do bistvene spremembe na položaju najvišjega razreda, kjer je buržoazijo nadomestila politična elita. Navkljub ideološkim diskurzom pa lahko ugotovimo, da med kapitalistično buržoazijo in socialistično politokracijo, vsaj kar se razrednih odnosov tiče, ni bilo tako velikih razlik, kot bi jih lahko pričakovali. Politična elita kot najvišji razred je imela v svojih rokah monopol nad politično, ekonomsko, družbeno in navsezadnje tudi vojaško močjo. To dejstvo jo uvršča na dominanten položaj v oblastnih

odnosih, saj so bili vsi ostali razredi v odnosu do njih podrejeni. Zaradi odsotnosti zasebne lastnine (in posledično kapitalistov) je bil nadzor nad proizvodnimi sredstvi, presežnim proizvodom in denarnim kapitalom v rokah politike. Ugotovimo lahko, da je bila politična elita s tega vidika dominanten razred, ki je izkoriščal podrejene podobno kot buržoazija v kapitalizmu. Temeljna razlika med gradnikom razrednosti v kapitalizmu in socializmu, vsaj kar se dominantnega razreda tiče, leži v dihotomiji politični kapital – ekonomski kapital. Kljub temu je skupni imenovalec še vedno lastništvo oziroma nadzor nad proizvodnimi sredstvi, iz česar izhaja nadzor nad presežnim proizvodom, nadzor nad denarnim kapitalom in dominantnost v oblastnih odnosih. Pomemben dejavnik razrednosti lahko iščemo tudi v kulturnem kapitalu, čeprav se zdi, da je odločujoč dejavnik za zasedanje položajev v dominantnem razredu vseeno predstavljal politični kapital.

Posameznike je na položaje v srednjih razredih uvrščala mešanica političnega in kulturnega kapitala. Srednji razredi so bili v veliki meri zaposleni v družbenem sektorju s precej obsežnim birokratskim aparatom. Zanje lahko domnevamo, da so večinoma zasedali kontradiktorne položaje med dominantnim razredom in proletariatom ter kontradiktorne položaje polavtonomnih zaposlenih. Ker so za tovrstne položaje značilna specifična znanja in veščine, je zato potrebna določena stopnja avtonomnosti posameznika, ki ima nadzor vsaj nad neposrednimi delovnimi sredstvi. Specifičnost jugoslovanskega sistema je bil sistem samoupravljanja, ki je zaposlenim dajal višje stopnje avtonomije v delovnem procesu. Kontradiktornost položajev lahko razumemo skozi politično hierarhijo. Srednji sloji politične birokracije so bili v odnosu podrejenosti dominantnemu razredu, čigar odločitve so izvrševali, in v odnosu dominacije nad nižjimi razredi. Sklepamo lahko, da so imeli nadzor nad fizičnim kapitalom. Vmesnost v odnosih oblasti in eksploatacije jih tako umešča na sredino družbene strukture. V odpravi (oz. omejenosti) zasebne lastnine lahko identificiramo poglobitni razlog odsotnosti oziroma majhnosti kategorije male buržoazije in malih delodajalcev.

Malce natančnejša analiza nam torej kaže, da je imel formalno vladajoči razred enak položaj kot proletariat v kapitalističnih sistemih. Proletariat je tako tudi v socialističnem sistemu predstavljal nižje razrede v razredni strukturi. V socialističnem sistemu so bili družbeni odnosi v veliki meri posledica neenakosti stopenj družbene moči in oblasti, ki so v prvi vrsti izhajale iz posedovanja določene mere političnega kapitala. V oblastnih odnosih se je kategorija proletariata uvrščala pod politični aparat, torej pod srednje razrede. Proletariat je bil tako v odnosu podrejenosti nasproti srednjim in dominantnemu razredu v okviru odnosov oblasti. Poleg tega lahko ugotovimo, da je bil proletariat eksploatiran, saj lastnega presežnega

proizvoda ni nadziral sam, temveč je bil ta nadzor v rokah političnega aparata. Specifičnost samoupravnega sistema je bila v podeljevanju višjih stopenj avtonomnosti posameznikom in organizacijskim enotam, zato lahko predvidevamo, da so določeni deli srednjih in nižjih razredov prehajali v kategorijo polavtonomnih zaposlenih. V tem oziru lahko sklepamo, da so imeli posamezniki na tovrstnih položajih nekaj nadzora nad fizičnim kapitalom (v okviru proizvodnih sredstev).

Z vidika tehnične delitve dela je bila socialistična razredna struktura prevladujoče modroovratniška. To je bila delavska, piramidna razredna struktura. Razlogov je seveda več – povojna obnova, modernizacija, ideologija itd. Ni odveč pripomniti, da so bile takšne skoraj vse povojne družbe, tako kapitalistične kot socialistične. Za vse družbe je značilna fordistična, piramidna razredna struktura. Temeljna razlika leži v poglavitnem stratifikatorju, obliki ključnega kapitala, ki je določal zasedanje položajev z nadzorom nad proizvodnimi sredstvi.

4.4.2 Samostojna Slovenija

Zadnje desetletje dvajsetega stoletja je bilo za slovensko družbo obdobje pomembnih strukturnih sprememb, ki sta jih zaznamovali dve ključni transformaciji. Prva je bila vzpostavitev neodvisne nacionalne države, druga pa oblikovanje demokratičnega političnega sistema in tržne ekonomije po padcu socialističnega sistema. Prva je povezana predvsem z vzpostavljanjem državnosti na institucionalni ravni, druga pa je precej bolj obširna, saj vključuje mnogotere institucionalne spremembe, kot je razvoj demokratičnih političnih institucij, privatizacije in tržne liberalizacije (Adam in Makarovič 2001, 373).

V primerjavi z drugimi državami Vzhodne Evrope je imela Slovenija razmeroma dobro izhodišče, ki je bilo povezano z njeno relativno odprtostjo do zahodnih držav že v času socialističnega sistema v gospodarskem, kulturnem in deloma tudi v političnem smislu (Adam in Makarovič 2001, 373). Prispevala je 25–30 % k celotnemu jugoslovanskemu izvozu na zahodne trge, čeprav je slovensko prebivalstvo predstavljalo zgolj približno 8 % jugoslovanskega. Navkljub temu je jugoslovanska in posledično slovenska industrija razvojno začela že dokaj zgodaj zaostajati za kapitalističnimi zahodnimi državami. Po letu 1969 se je začela v razvitih državah vpeljevati avtomatizacija in robotizacija, kasneje tudi mikroelektronifikacija v vseh panogah, zlasti v delovno intenzivne panoge, kot so lesna, tekstilna, oblačilna, obutvena in usnjarska, živilska, mineralna ter jeklarska, ki so pri nas zaposlovale več kot polovico vseh zaposlenih. Tovrstne spremembe pri nas še vedno

zaostajajo in od tod tudi izvirajo težave v neproduktivnih in zastarelih delovno intenzivnih panogah. Njihovo prestrukturiranje in vpeljava novih tehnologij za povečanje produktivnosti jih je na Zahodu naredilo za visoko kapitalno intenzivne (Kos 2004, 41–42).

Odprtost za zahodne vplive je prispevala k hitrosti in načinu sprememb v političnem življenju. Tudi zaradi prilagodljivosti in fleksibilnosti stare elite so politične spremembe potekale precej gladko. Zaradi svoje ekonomske in socialne stabilnosti in relativne etnične homogenosti se je lahko Slovenija izognila etničnim konfliktom, značilnim za druge države bivše SFRJ (Adam in Makarovič 2001, 374).

Slovenija je tako kot druge postsocialistične države (čeprav iz morda bolj ugodnega začetnega položaja) začela po letu 1990 radikalneje spreminjati svoj ekonomski sistem po modelu tržnokapitalističnih gospodarstev. Pri transformaciji ekonomskega sistema je šlo za precej kompleksen proces, ki je predstavljal številne reforme in transformacije, od privatizacije do makroekonomske stabilizacije, prestrukturiranja in ustanavljanja novih podjetij (Adam in Makarovič 2001, 379). V devetdesetih letih je Slovenija tako dobila v upravljanje družbeno lastnino podjetij in organizacij, ki so bile v dokaj slabem stanju. Izgubile so trg na Vzhodu, bile so tehnološko zastarele, neproduktivne in imele preveč zaposlenih, zato so bili prisiljeni v odpuščanje odvečnih kadrov. Od leta 1987 do leta 1998 je število brezposelnih naraslo s 15.184 na 126.000. Industrija je izgubila 190.000 delovnih mest in se skrčila na 230.000 zaposlenih (Kos 2004, 44). Poročilo v Gospodarskih Gibanjih (v Kos 2004, 89) ljubljanske Pravne fakultete iz junija 1996 navaja, da je bil bruto družbeni proizvod industrije v tem letu za 30 % manjši kot BDP industrije leta 1989, v istem obdobju pa je izgubila 27 % zaposlenih. Obenem je pričel rasti storitveni sektor z novimi podjetji. Samozaposleni so prijavljali svoje poslovalnice in najemali delavce. Veliko podjetij je šlo v stečaj, ker vodstva niso bila sposobna obdržati prejšnjih trgov in obsega proizvodnje. Družbena lastnina je prešla na državno in počasi v privatno lastnino zaposlenih in drugih lastnikov (Kos 2004, 45).

Na podlagi vseh teh sprememb se je temeljito preoblikovala celotna družbena struktura. Prišlo je do premikov v porazdelitvi moči in bogastva, na ravni samih podjetij pa so se spremenila razmerja moči v odnosu med menedžerji in zaposlenimi (Adam in Makarovič 2001, 379). Kot posledica specifičnega modela privatizacije (delavsko-menedžersko delničarstvo), se je uveljavil tip »menedžerskega kapitalizma«, kjer menedžerji, ki postopno postajajo večji notranji lastniki, prevzamejo način obnašanja zunanjih lastnikov (Kovač v

Adam in Makarovič 2001, 379). Precej razširjeno in tudi utemeljeno je mnenje, ki poudarja dokaj dobro usposobljenost slovenskih menedžerjev v primerjavi z menedžerji v drugih tranzicijskih državah. Ni pa jasno, ali je njihova usposobljenost, zlasti pa lastniška struktura podjetij, ustrezna podlaga za bolj dinamičen gospodarski in tehnološki razvoj. Nekatere analize namreč kažejo, da je bil menedžment učinkovit v obdobju tranzicije, saj se je povečala produktivnost (Slovenija je skupaj s Poljsko leta 1999 preseгла raven BDP iz leta 1988, druge tranzicijske države pa napredujejo počasneje), vendar je bilo to doseženo z odpuščanjem in drugimi metodami racionalizacije, manj pa s tehnološko modernizacijo in kompleksnejšim strateškim menedžmentom (Stanovnik v Adam in Makarovič 2001, 381).

Čeprav je bila transformacija ekonomskega sistema precej uspešna, je pustila tudi določene posledice. Predvsem je to pojav brezposelnosti, ki je (vsaj formalne) v socialističnem sistemu praktično ni bilo, poleg tega pa se je povečala negotovost ter tveganost posameznika in družbenih skupin v smislu zagotavljanja in ohranjanja zaželenega družbenega statusa ter zaželenega mesta v sistemu socialne stratifikacije. Zlasti nekatere družbene skupine so posebno ranljive (nizko kvalificirani in manj izobraženi, starejši oz. upokojenci, ostareli kmetje, družine z več otroki, kjer je eden od staršev brezposeln ...) (Adam in Makarovič 2001, 382).

Precejšen vpliv na spreminjajočo se sliko družbene strukture slovenske družbe in njenega ekonomskega sistema predstavljajo zunanji dejavniki. Politika neoliberalizma, ki jo je narekovala Svetovna banka kot najboljši možni politični in ekonomski program vsem državam v tranziciji, je v Sloveniji pustila določene posledice. Skoraj polovica industrije je prenehala delovati in delavce pesti velika brezposelnost. Delavci so v današnjem kapitalizmu postali blago, dovolj jih je med nezaposlenimi, kar delodajalci izkoriščajo za izplačevanje nizkih plač (Kos 2004, 162). Kot vzrok brezposelnosti na Zahodu ekonomisti pogosto navajajo mednarodno trgovino in tehnologijo oziroma razvoj novih tehnologij. Tehnologijo smatrajo kot vzrok izrinjanja vse večjega števila nizko kvalificiranih zaposlenih iz njihovih delovnih mest. Vpliv tehnologij v Sloveniji je drugačen kot v EU, kjer je visoke tehnologije vse več in njeno širjenje poteka hitreje kot odpiranje novih delovnih mest. V Sloveniji pa je tehnološka zahtevnost izdelkov prenizka, kar povzroča premalo naročil in nizke cene, s tem pa ukinjanje delovnih mest. Podoben položaj je tudi v drugih državah v tranziciji (Kos 2004, 163).

Na položaj slovenske družbe je poleg naštetega precej vplivala tudi globalizacija ekonomskega sistema. Svetovna konkurenca za prodajo postaja vse bolj intenzivna skoraj v vseh panogah. Celo podjetja, ki se ne soočajo neposredno z globalno konkurenco, so prizadeta, ker morajo konkurirati za naložbeni kapital ali pa so dobila od končnih proizvajalcev za svoje sestavine ultimatum za znižanje cen. Za to obstaja več različnih vzrokov – nove tehnologije, povečana trgovina, deregulacija, pojav enotnega kapitalskega trga, višja pričakovanja kupcev ... (Kos 2004, 112–113).

Kot vidimo, je Slovenija s preходом v postsocialistično obdobje doživela nekatere stratifikacijske transformacije. Te so povezane z ponovnim vzpostavljanjem zasebnega sektorja: širjenje spodnjega srednjega razreda, ki se ukvarja s proizvodnjo dobrin in storitev, ter podjetnikov z obsežnim ekonomskim kapitalom (Klinar 1995, 55). Pomembnost ekonomskega kapitala vse bolj narašča. Zlagoma narašča tudi pomembnost kulturnega kapitala/meritornosti, saj stari in novi menedžerski razredi pridobivajo na moči. Pomembnost političnega kapitala se je nekoliko zmanjšala, ker je z vzpostavitvijo političnega pluralizma politična elita izgubila nenadzorovano, dominantno moč. Omenjena primera kulturnega in političnega kapitala kažeta, da je bila v postsocialističnih prehodnih stratifikacijskih procesih v Sloveniji prisotna tako reprodukcija kot tudi cirkulacija elit (Klinar 1995, 55). Del bivše politokracije in menedžerjev ni uspel zgolj v politični in menedžerski reprodukciji, temveč tudi v transformaciji politične in menedžerske moči v ekonomsko, ki je uspela z različnimi manipulacijami pri privatizaciji nekdanje družbene lastnine. Tranzicijsko obdobje je omogočilo cirkulacijo elit, s tem pa je nastala tudi nova politična elita (Trieman in Szelenyi v Klinar 1995, 55). V postsocialističnem obdobju so se tako vzpostavile nove ekonomske in politične elite, povečala sta se spodnji in zgornji srednji razred (zasebna sfera in menedžment), vendar se je ob tem povečalo tudi število posameznikov v najnižjih razredih (brezposelni, upokojenci z nizkimi pokojninami, prejemniki socialne pomoči, etnične manjšine itd.) (Klinar 1995, 56).

Gledano s stališča stratifikacijske analize je torej postsocialistično obdobje najbolj zaznamovala transformacija ključne oblike stratifikacijskega kapitala. S preходом v kapitalizem je ključni dejavnik razrednega položaja postal ekonomski kapital, ki je v določeni meri nadomestil poprejšnji politični kapital. V postsocialističnem obdobju na mesto dominantnega razreda ponovno prihaja ekonomska elita, torej največji lastniki ekonomskega kapitala. Kljub temu ne moremo trditi, da je ekonomska elita preprosto zamenjala politično, temveč je prišlo do spojitve obeh v politično-ekonomsko elito, vsaj kar se družbene moči tiče.

Politični kapital ostaja pomemben, njegova pomembnost raste s pomikanjem proti vrhu hierarhije političnih položajev, kjer se do neke mere seka s hierarhijo vseh razrednih položajev. Temu navzlic lahko ugotovimo, da se je v kapitalistični Sloveniji vzpostavila razredna struktura, katere vrh zasedajo lastniki kapitala. Zanje lahko domnevamo, da so te položaje zasedli zaradi potrebnega političnega, kulturnega in socialnega kapitala, ki jim je v specifikah lastninjenja družbenega premoženja pomagal priti do lastništva obsežnega ekonomskega kapitala. Za srednje razrede je značilno, da njihov položaj določa kombinacija kulturnega in ekonomskega kapitala, pri čemer pomen prvega vseskozi narašča. Kulturni kapital postaja pomemben stratifikacijski dejavnik, obenem pa vzvod, prek katerega posameznik pride do ekonomskega kapitala, kar v končni fazi tudi določa njegov razredni položaj. Tradicionalni delavski razred se zlagoma krči, kar je posledica globalizacije ekonomije, novih tehnologij, nove oblike proizvodnje in odsotnosti ideološko-politične podpore, ki jo je užival v socialističnem sistemu. Pri posameznikih na tovrstnih položajih lahko sklepamo na nižje ravni kulturnega in ekonomskega kapitala. V postsocialističnem obdobju je prišlo do porasti najnižjih razredov z najnižjimi ravnmi ekonomskega kapitala. Tako smo v kapitalistični Sloveniji s širjenjem srednjih razredov, krčenjem delavskega in naraščanjem najnižjih razredov dobili razredno strukturo, ki ima t. i. diamantno obliko.

Na opisane spremembe lahko pogledamo še skozi prizmo Wrightove teorije. Vrh razredne strukture kapitalistične Slovenije torej zaseda buržoazija, največji lastniki ekonomskega kapitala. Njihovo dominantnost opredeljuje lastništvo proizvodnih sredstev ter nadzor nad denarnim kapitalom in presežnim proizvodom zaposlenih. Ugotovimo lahko, da prek pravkar navedenih mehanizmov dominantni razred izkorišča srednje in nižje razrede, kar je ključni označevalec dominantnega razreda. Lastništvo in položaj eksploatatorja jih postavljata v odnos dominantnosti v oblastnih odnosih. Srednji razredi se povečini uvrščajo na kontradiktorne razredne položaje. Višji srednji razredi zasedajo predvsem mesta višjih in srednjih menedžerjev, tehnokratov in malih delodajalcev, nižji srednji razredi pa mesta nižjih menedžerjev, delovodij in polavtonomnih zaposlenih. Posamezniki na teh položajih so dominantni v oblastnih odnosih nasproti proletariatu in subordinatni nasproti buržoaziji. Nadzor nad presežnim proizvodom posameznikov na kontradiktornih položajih je v rokah buržoazije, kar pomeni, da so srednji razredi izkoriščani. Domnevamo lahko, da je pglavitni nadzor nad fizičnim kapitalom v rokah posameznikov na položajih, ki jih uvrščamo v srednje razrede. Nadzor nad denarnim kapitalom je lahko v majhni meri prisoten pri višjih menedžerjih, večji del pa ostaja buržoaziji. Zaradi neenakosti v kulturnem kapitalu, oblastnih

odnosih in posledično ekonomskem kapitalu se srednji razredi najverjetneje notranje fragmentirajo. Navedeni odnosi tako potrjujejo kontradiktornost položajev srednjega razreda. Sklepamo lahko, da se je v postsocialističnem obdobju povečala tudi kategorija male buržoazije. Zaradi ponovne vpeljave instituta (neomejene) zasebne lastnine in spremenjene oblike proizvodnje dobrin lahko sklepamo, da sta v porastu kategoriji malih delodajalcev in polavtonomnih zaposlenih. Kategorijo malih delodajalcev lahko opišemo podobno kot kategorijo buržoazije, saj so lastniki proizvodnih sredstev, dominantni v odnosih oblasti, nadzirajo denarni kapital in presežni proizvod ter tako izkoriščajo svoje zaposlene. Za svoja podjetja povečini potrebujejo postfordistične delavce (manualne ali storitvene), ki torej posedujejo višje stopnje znanja in veščin. V kategorijo polavtonomnih zaposlenih tako prehajajo kvalificirani manualni delavci iz proletariata in storitveni delavci iz nižjega srednjega razreda. Tradicionalni delavski razred oziroma proletariat ostaja na položaju nižjega, podrejenega razreda. Za te položaje je značilna odsotnost nadzora nad denarnim in fizičnim kapitalom, podrejenost v oblastnih odnosih in eksploatacija, saj njihov presežni proizvod nadzira buržoazija. Ob tem je treba dodati, da se položaj proletariata v kapitalizmu slabša, saj se je občutno povečala neenakost v oblastnih odnosih, vztrajno pa se viša tudi raven eksploatacije.

Z vidika tehnične delitve dela lahko ugotovimo, da se kapitalistična Slovenija pomika proti postindustrijski razredni strukturi, znotraj katere prevladujejo beloovratniški poklici, število modroovratniških pa postopoma upada. Kljub temu moramo poudariti, da bi bilo treba v kontekstu spreminjanja razredne strukture premisliti o naraščajoči proletarizaciji nižjih razredov. Za delavski razred lahko rečemo, da je podvržen temu procesu, saj se njegov položaj slabša, eksploatacija narašča, mnogo posameznikov pa prejema nižje dohodke, kot znaša formalni prag revščine. Poleg tega se zdi, da številni poklici, ki jih dandanes prištevamo v nižji srednji razred, postajajo novi proletariat. Poklice, kot so denimo gostinski, avtoprevozniki, (nižji) administrativni, trgovski ipd., bi lahko opredelili kot tiste, ki so izpostavljeni proletarizaciji. Sicer imajo nekaj nadzora nad neposrednimi delovnimi sredstvi, vendar so v odnosu subordinacije in eksploatacije, nimajo nadzora nad denarnim kapitalom, v mnogih primerih pa tudi ne nad fizičnim, zato bi bilo v bodoče pri stratifikacijskih in razrednih teorijah tem procesom smiselno nameniti več časa in pozornosti.

4.4.3 Pregled nekaterih empiričnih podatkov za Slovenijo

Poglejmo še, kaj nam lahko povedo nekateri zbrani podatki in njihova analiza. UMAR v svoji publikaciji *Socialni razgledi* z analizo statističnih podatkov ugotavlja tudi določene spremembe znotraj socioekonomske stratifikacije. Pri tem se osredotočajo predvsem na dohodek gospodinjstev, ki je deljen s številom članov gospodinjstva. Na ta način izračunani ekvivalentni dohodek gospodinjstva služi za kategorizacijo gospodinjstev v štiri dohodkovne razrede. Primerjava porazdelitve slovenskega prebivalstva v štiri razrede (nižji, spodnji srednji, zgornji srednji in višji razred) v letih 1998 in 2002 potrjuje pozitiven premik v zmanjšanju neenakosti (Stropnik v Javornik 2006, 16).

Največ prebivalcev živi v gospodinjstvih, ki jih je mogoče uvrstiti v srednji razred. V spodnjem srednjem razredu je približno dvakrat več oseb kot v zgornjem srednjem (55 % proti 28,2 % v letu 2002). Nižji in spodnji srednji razred skupaj predstavljata približno dve tretjini vseh oseb, zgornji srednji in višji pa približno tretjina. V obdobju 1998–2002 se je srednji razred nekoliko povečal (z 81,0 % na 83,2 %), in sicer nekoliko bolj zgornji kot spodnji srednji razred, nižji in višji razred pa sta se zmanjšala (ob tem se je nižji razred zmanjšal bolj in med vsem kaže največjo spremembo v deležu). To pomeni, da so se razlike v dohodkih zmanjšale in da so se zlasti iz nižjega in spodnjega srednjega razreda nekateri pomaknili navzgor (Stropnik v Javornik 2006, 17).

Če navedene podatke dopolnimo še s podatki za leto 2006 in si ogledamo gibanja številčnosti posameznega razreda, lahko za obdobje osmih let ugotovimo določene spremembe. Nižji razred se številčno krči, s 14 % leta 1998 na 11,9 % leta 2002 in 11,8 % leta 2006. Številčnost spodnjega srednjega razreda v obdobju osmih let kaže precejšnjo konstantnost s fluktuacijo odstotne točke navzgor in navzdol: 54,1 % leta 1998, 55,0 % leta 2002 in 53,1 % leta 2006. Za razliko od spodnjega srednjega razreda pa številke za zgornji srednji razred kažejo postopno rast. Leta 1998 se je v zgornji srednji razred uvrščalo 26,9 % prebivalstva, leta 2002 28,2 %, leta 2006 pa 30,4 % prebivalcev. Pri višjem razredu je mogoče zaznati počasno upadanje s 5,1 % leta 1998 na 4,9 % leta 2002 in 4,7 % leta 2006 (Stropnik v Hanžek et al. 2009, 40). Mogoče je obdobje osmih let prekratko, da bi lahko govorili o dolgoročnem trendu spreminjanja obravnavanih razredov, vendar obravnavani izsledki kažejo določena gibanja v vseh razredih z izjemo spodnjega srednjega razreda. Poleg tega lahko iz podatkov razberemo, da ima razredna struktura slovenske družbe t. i. diamantno obliko.

Statistični urad RS zbira zelo različne statistične podatke o slovenski družbi, z našega stališča pa so zanimivi predvsem dostopni podatki o gibanju zaposlenosti po posameznih sektorjih/dejavnostih med leti 2004 in 2007. Če kategorijo *Upravljalci strojev in naprav, industrijski izdelovalci in sestavljalci* razumemo kot tradicionalni industrijski delavski razred, lahko ugotovimo, da se je med navedenimi leti število zaposlenih v tej kategoriji zmanjšalo, in sicer s 117.415 na 110.292 (SURs 2010). Ob tem je zanimivo, da je to ena od samo dveh kategorij, katerih številčnost upada. Druga taka je kategorija *Kmetovalci, gozdarji, ribiči* (17.135 leta 2004, 14.340 leta 2007), predstavlja pa manj kot 2 % populacije. Tako kategorija *Poklici za preprosta dela* počasi narašča – s 77.837 na 84.017 (SURs 2010). Podatki so žal nekoliko preskopi, da bi lahko utemeljeno govorili o proletarizaciji nižjih razredov, vendar lahko ugotovimo, da če kategoriji *Upravljalci strojev in naprav, industrijski izdelovalci in sestavljalci* ter *Poklici za preprosta dela* okarakteriziramo kot delavski razred, potem zavzema delavski razred oz. proletariat približno 25 % (od cca. 800.000 delovno aktivnih) razredne strukture. Tudi če k temu prištejemo celotno kategorijo *Poklici za neindustrijski način dela*, ki je leta 2007 zajemala skoraj 118.000 zaposlenih (SURs 2010), zajema proletariat malce manj kot 40 % razredne strukture. Sam sicer močno dvomim, da je prištevanje celotne omenjene kategorije k proletariatu utemeljeno. Tudi če to drži in ob tem domnevamo, da buržoazija ne predstavlja več kot 5 % populacije, lahko ugotovimo, da v Sloveniji številčno prevladujejo srednji razredi in je slovenska razredna struktura (približno) diamantne oblike.

Prevladujoči so tako poklici, ki jih uvrščamo med srednje razrede. Kategorijo *Poklici za storitve, prodajalci* bi lahko opredelili kot tipično kategorijo, v katero spadajo pripadniki nižjega srednjega razreda. Številčnost omenjene kategorije se je v obdobju 2004–2007 povečala s 96.698 na 101.344 zaposlenih (SURs 2010). Če k temu prištejemo še kategoriji *Uradniki* (s 76.502 leta 2004 na 76.853 leta 2007) ter *Tehniki in drugi strokovni sodelavci* (s 140.690 leta 2004 na 152.905 leta 2007) (SURs 2010), potem lahko ugotovimo, da zajema nižji srednji razred vsaj 41 % razredne strukture. Odstotek je verjetno še višji, saj bi bilo k temu najverjetneje treba prišteti še del kategorije *Poklici za neindustrijski način dela*, vendar iz razpoložljivih podatkov ni mogoče ugotoviti, za kakšne poklice gre in kam bi jih bilo smiselno uvrstiti. Jasno pa je dejstvo, da je nižji srednji razred številčno prevladujoči del slovenske razredne strukture.

Kategoriji *Strokovnjaki* (s 96.254 leta 2004 na 108.294 leta 2007) in *Zakonodajalci, visoki uradniki, menedžerji* (s 36.616 leta 2004 na 40.790 leta 2007) (SURs 2010) uvrščamo

v višji srednji razred, čeprav verjetno določeni posamezniki iz te kategorije spadajo v dominantni razred. Kategoriji skupaj predstavljata nekaj manj kot 20 % razredne strukture. Kategorija *Zakonodajalci, visoki uradniki, menedžerji*, ki zavzema 5 % razredne strukture, se tako deli med višji srednji in dominantni razred, vendar je iz podatkov nemogoče ugotoviti, kakšno je razmerje, zato lahko le predvidevamo, da v dominantni razred spada manjši del te kategorije.

Opazovano obdobje je najverjetneje prekratko za sklepanje na srednje- ali dolgoročne trende, vendar nakazuje postopno spreminjanje zaposlitvene strukture, saj je krčenje oziroma rast posamezne kategorije razmeroma konstantna, brez opaznih fluktuacij navzgor ali navzdol. Tako imamo v Sloveniji dandanes razredno strukturo diamantne oblike, v kateri prevladujejo srednji razredi, posebej nižji srednji. Navedeno nam torej prikazuje premikanje slovenske družbe v postindustrijsko. Najhitreje naraščajo kategorije strokovnjakov, tehnikov in strokovnih sodelavcev, kar je še en indikator omenjenega pomika. Obenem lahko ugotovimo, da postaja vse pomembnejši stratifikacijski dejavnik znanje oziroma kulturni kapital kot osrednji mehanizem ekonomskega kapitala in posledično tudi razrednega položaja posameznika. S tega vidika torej postaja slovenska družba in njena razredna struktura podobna družbam kapitalističnega jedra z vsemi negativnimi pojavi, ki tovrstnemu razvoju pripadajo.

5 Zaključek

Če torej povzamemo ugotovljeno, lahko zaključimo, da se postsocialistična razrednost spreminja, spreminja pa se tudi razredna struktura teh družb. Sicer je bila v delu podrobneje predstavljena zgolj postsocialistična slovenska družba, vendar lahko vzorec sprememb do določene mere posplošimo na vse (vsaj evropske) postsocialistične družbe. Kot smo videli, predstavlja elementarno razliko med dominantnima razredoma v obeh sistemih oblika kapitala, ki posameznika uvršča v ta razred. Za socializem je bila značilna dominantnost političnega kapitala, kapitalizem pa je utemeljen na lastništvu ekonomskega kapitala. Kljub temu je v obeh primerih odločilno lastništvo oziroma nadzor nad proizvodnimi sredstvi, denarnim kapitalom in presežnim proizvodom ter dominacija v odnosih oblasti. Tako je razlika v obliki ključnega kapitala zgolj sredstvo za doseganje tega nadzora. Z vidika Wrightove teorije torej lahko spoznamo, da je razredna struktura pravzaprav hierarhija položajev, neodvisna od posameznikov, ki te položaje zasedajo. Lahko rečemo, da so te hierarhije v vseh družbah z delitvijo dela oziroma organsko solidarnostjo enake, ne glede na obliko družbeno-ekonomskega sistema. Ključnega pomena je lastništvo ali nadzor nad proizvodnimi sredstvi, pozicija dominacije v odnosih eksploatacije in oblasti ter nadzor nad tokom denarnega kapitala.

Postsocialistična razrednost je tako imanentno kapitalistična. Takšen poudarek je mogoče odveč. Slovenska razrednost in razredna struktura očitno konvergira k tisti razvitega kapitalističnega jedra. S padcem socialističnega sistema so se umaknile tudi fordistične industrije, kar je predstavljalo začetek ekonomske in družbene transformacije, podobne tisti, ki jo je zahodni kapitalizem preстал v predhodnih desetletjih. Slovenska razrednost in razredna struktura se je pomaknila v tip postindustrijske družbe, v kateri prevladujejo srednji razredi in je za razliko od socialistične piramidne shematično diamantne oblike. Postindustrijsko družbo označuje tudi naraščanje pomena znanja oziroma kulturnega kapitala. To značilnost lahko opazimo tudi pri slovenski razredni strukturi, saj najhitreje naraščajo strokovne poklicne kategorije. Številčnost tradicionalnega delavskega razreda upada, kar je posledica ekonomske globalizacije in spremenjene, postfordistične oblike proizvodnje. Tako se spodnji del razredne strukture oži, vendar tudi daljša, saj je s prehodom v kapitalizem naraslo število posameznikov, ki se nahajajo v najnižjih slojih. Ti so žal kapitalistična stalnica, saj

predstavljajo t. i. rezervno armado dela, ki je vzvod buržoazije za dosledno krčenje delavskih pravic in dohodkov ter povečevanja stopnje eksploatacije proletariata.

Wrightova teorija se tako kaže kot uporabno miselno orodje za namene razredne analize postsocialističnih družb. S preučevanjem nadzora proizvodnih sredstev, odnosov eksploatacije in oblasti je mogoče identificirati določene spremembe v razrednosti postsocialističnih družb, vendar pa je treba priznati, da ima teorija tudi določene pomanjkljivosti. Razredni odnosi so obravnavani nekoliko (pre)splošno, saj lahko prevelika generalizacija pogosto vodi v izkrivljanje ugotovitev. Teoriji manjka kvalitativni uvid, kar pa je pri makrosocioloških teorijah verjetno neizvedljiva naloga. Zaradi številnih sprememb, do katerih je prišlo v času od nastanka Wrightove razredne sheme, ta ne zajema številnih položajev, ki v današnji obliki ekonomije pridobivajo na teži. Ker je organizirana okrog zaposlitvenih položajev, iz nje izpade množica ekonomsko neaktivnih posameznikov (študentje, upokojenci, invalidi, brezposelni itd.). Z vključitvijo vseh pripadnikov družbe bi utegnila razredna shema izgledati precej drugače.

Treba je priznati, da nekateri izmed teh očitkov letijo tudi na samo delo. Generalizacija ugotovitev je lahko pogosto dvorezen meč. Pri preučevanju sprememb na makro ravni vedno obstaja tveganje, da bodo pomembne kvalitativne podrobnosti izpuščene ali zanemarjene. Poleg tega je razredna analiza utemeljena okrog zaposlitvenih kategorij, nezaposleni pa so iz analize po krivem izpuščeni. To spoznanje utegne omajati določene trditve, zapisane v delu. V obrambo lahko zapišem, da namen dela ni bila dokončna pojasnitev vseh sprememb, temveč odpiranje vprašanja smiselnosti in analitične utemeljenosti neomarksistične razredne analize postsocialističnih družb. Koliko sem bil pri tem uspešen, bo presodil bralec sam.

6 Literatura

- Adam, Frane in Matej Makarovič. 2001. Tranzicijske spremembe v luči družboslovnih analiz. *Teorija in praksa* 38 (3): 373–385. Dostopno prek: <http://dk.fdv.uni-lj.si/db/pdfs/tip20013adammakarovic.pdf> (8. januar 2010).
- Best, Shaun. 2005. *Understanding Social Divisions*. London: SAGE Publications.
- Crompton, Rosemary. 2008. *Class and Stratification*. Cambridge: Polity Press.
- Edgell, Stephen. 1993. *Class*. London: Routledge.
- Ekiert, Grzegorz in Stephen E. Hanson, ur. 2003. *Capitalism and Democracy in Central and Eastern Europe: Assessing the Legacy of Communist Rule*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ferfila, Bogomil. 1992. *The End of Utopia: Reforms of the Former Communist Countries*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Goldthorpe, John H. 2000. *On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Grusky, David B. 2001. The Past, Present, and Future of Social Inequality. V *Social Stratification: Class, Race & Gender in Sociological Perspective*, ur. David B. Grusky, 1–54. Boulder: Westview Press.
- Hanžek, Matjaž, Tanja Čelebič, Valerija Korošec in Janja Pečar, ur. 2009. *Socialni razgledi 2008*. Ljubljana: UMAR. Dostopno prek: http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/socrazgledi/2008/SR_kakozivimo.pdf (11. februar 2010).
- Javornik, Jana S., ur. 2006. *Socialni razgledi 2006*. Ljubljana: UMAR. Dostopno prek: http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/socrazgledi/SR2006.pdf (10. februar 2010).
- Klinar, Peter. 1995. Social and Ethnic Stratification: Global Social and Ethnic Relations Transformations in Transitional Period. V *Crossroads of Transition: A Czech – Slovene Colloquium*, ur. Jiri Šubrt in Niko Toš, 53–74. Prague: Desktop Publishing.

- Kos, Marko. 2004. *Velika preobrazba Slovenije: Miti in Realnost*. Ljubljana: Nova revija.
- Marx, Karl. 2001. Classes in Capitalism and Pre-Capitalism. V *Social Stratification: Class, Race & Gender in Sociological Perspective*, ur. David B. Grusky, 91–100. Boulder: Westview Press.
- Nesbit, Tom. 2006. What's the Matter with Social Class? *Adult Education Quarterly* 56 (3): 171–187. Dostopno prek: <http://aeq.sagepub.com/cgi/content/abstract/56/3/171> (6. november 2009).
- Perucci, Robert in Earl Wysong. 1999. *The New Class Society*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- SURS. 2010. *Delovno aktivno prebivalstvo po poklicu in državi rojstva, Slovenija, letno*. Dostopno prek: <http://www.stat.si/pxweb/Dialog/Saveshow.asp> (17. februar 2010).
- Šušteršič, Janez. 2003. *Tranzicija kot politično gospodarski cikel (post mortem analiza)*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Tomc, Gregor. 1991. Razredi v socialistični družbi: Primer Slovenije v osemdesetih letih. *Družboslovne razprave* 8 (12): 118–138. Dostopno prek: <http://dk.fdv.uni-lj.si/druzboslovnerazprave/pdfs/dr12tomc.pdf> (6. januar 2010).
- Toš, Niko in Vlado Mihelj, ur. 2003. *Slovenia Between Continuity and Change, 1990–1997: Analyses, Documents and Data*. Berlin: Ed. Sigma.
- Tsatsanis, Emmanouil. 2009. *The Social Determinants of Ideology: The Case of Neoliberalism in Southern Europe*. *Critical Sociology* 35 (2): 199–223. Dostopno prek: <http://crs.sagepub.com.nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/35/2/199> (17. december 2009).
- Weber, Max. 2001. Class, Status, Party. V *Social Stratification: Class, Race & Gender in Sociological Perspective*, ur. David B. Grusky, 132–141. Boulder: Westview Press.
- Wright, Erik Olin. 1978. *Class, Crisis and the State*. London: NLB.

- Wright, Erik Olin. 1979. *Class Structure and Income Determination*. New York: Academic Press.
- Wright, Erik Olin. 1985. *Classes*. London: Verso Editions.